

דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור

רה"י הרב משה אדלר

מקור הכלל

התלמוד הבבלי בכמה מקומות מביא שכאשר רווח מנהג איסור במקום מסוים, אסור להתיר מנהג זה בפני אנשי המקום, למרות שעל פי ההלכה הוא מותר: "דברים המותרים, ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי להתירן בפניהם" (פסחים נ' ע"ב-נ"א ע"א):

בני חוזאי נהגי דמפרשי חלה מארוזא (נהגו להפריש חלה מעיסת אורז).
אתו ואמרו ליה לרב יוסף. אמר להו: ניכלה זר באפייהו (יאכל ישראל את חלת האורז בפניהם, שיבינו שאין בו קדושה¹).

איתיביה אביי: **דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי להתירן בפניהם!**

אמר לו: ולא מי איתמר עלה, אמר רב חסדא: בכותאי (אבל בישראל מותר).
(דוחה הגמרא) כותאי מאי טעמא - משום דמסרכי מילתא (שעלולים לזלזל בשמירת ההלכה), הנך אינשי נמי סרכי מילתא!
אלא אמר רב אשי: חזינן, אי רובן אורז אכלי (אם רוב מאכלם אורז) - לא ניכלה זר באפייהו, דילמא משתכחא תורת חלה מינייהו. ואי רובן דגן אכלי (שאינן לחוש להשתכחות מצות החלה) - ניכלה זר באפייהו, דילמא אתי לאפרושי מן החיוב על הפטור (מעיסת הדגן על עיסת האורז) ומן הפטור על החיוב (מעיסת האורז על עיסת הדגן).

ממהלך הסוגיה ברור שאין חולק על כלל זה. הגמרא למדה מסברה שכלל זה נכון לא רק לגבי כותים אלא גם לגבי ישראל. בהמשך הסוגיה, הגמרא מסייגת שמדובר דווקא בקהילה שאין בה חכמים:

גופא, דברים המותרין ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי להתירן בפניהן.
אמר רב חסדא: בכותאי עסקינן.

וכולי עלמא לא? והתניא: רוחצין שני אחין כאחד, ואין רוחצין שני אחין בכבול (מחשש פריצות). ומעשה ביהודה והלל בניו של רבן גמליאל, שרחצו שניהם כאחד

¹ שו"ת חתם סופר ח"א (אורח חיים סו): "מתוך הדברים אנו למדים מדאמר ר"י ליכול זר באפייהו ולא ביטל מנהגם בחדיא וגזר עליהם או אסר עליהם להפריש חלה מארוזא, שמע מינה **דלא טב לבטל מנהגם בכח משום דאתי לאינצויי**. ולפע"ד דזוה צדקו לדינא דברי מהר"ק דבכה"ג **אפילו יש קצת איסור אין להכניס עצמו בעובי קורה לגרום מחלוקות**... על כן התחכם ר' יוסף דליכול זר באפייהו וכשיראו נוהגים לזלזל בחלה שלהם ממילא ירפו ידיהם אחת לאחת ויתבטל המנהג מאליו".

בכבול, ולעזה עליהן כל המדינה, אמרו: מימינו לא ראינו כך. ונשמט הלל ויצא לבית החיצון, ולא רצה לומר להן מותרין אתם!
 יוצאים בקורדקיסון בשבת (מנעלים דקים שלובשים תחת הנעליים, ואין חוששין שמא מתוך שהם רחבים, יפלו מעל רגליו, ויבוא לטלטלן ד' אמות ברשות הרבים), ואין יוצאין בקורדקיסון בשבת בבירי. ומעשה ביהודה והלל בניו של רבן גמליאל שיצאו בקורדקיסון בשבת בבירי, ולעזה עליהן המדינה. ואמרו: מימינו לא ראינו כך, ושמתום ונתנום לעבדיהן, ולא רצו לומר להן מותרין אתם!
 ויושבין על ספסלי נכרים (שמוכרים עליהם סחורה) בשבת (ולא חיישינן לחשד שיחשבו שמוכרים בשבת) ואינן יושבין על ספסלי נכרים בשבת בעכו. ומעשה ברבן שמעון בן גמליאל שישב על ספסלי נכרים בשבת בעכו, ולעזה עליו כל המדינה, אמרו: מימינו לא ראינו כך. נשמט על גבי קרקע, ולא רצה לומר להן מותרין אתם!
 (תשובה) בני מדינת הים נמי, כיון דלא שכיחי רבנן גביהו - ככותים דמו.

ההנחה שכאשר חכמים נמצאים בקהילה בוודאי ילמדו את קהל עדתם מה אסור מעיקר הדין ומה רק מטעם מנהג וחומרה. כאשר אין חכמים בקהילה, חוששים אנו שהמתיר בפני האוסרים עלול לגרום להם לזלזל בדברים האסורים מהדין.

הלכה זו מופיעה בתלמוד הבבלי בשלושה מקומות נוספים.
 הגמרא (מגילה ה' ע"א) מביאה את עדותו של רבי אלעזר בשם רבי חנינא ש"רבי נטע נטיעה בפורים", ומקשה (שם ע"ב):

ורבי, היכי נטע נטיעה בפורים? והתני רב יוסף: שמחה ומשתה ויום טוב, שמחה - מלמד שאסורים בהספד, משתה - מלמד שאסור בתענית, ויום טוב - מלמד שאסור בעשיית מלאכה (הכולל נטיעות)!

לאחר משא ומתן הגמרא מסיקה שהספד ותענית אכן נאסרו בשני הימים (י"ד וט"ו באדר) אך איסור מלאכה לא קיבלו עליהם (רבה בריה דרבא). ואף על פי כן כאשר רב (תלמידו המובהק של רבי² ורבי חייא³) ראה אדם שזרע פשתן בפורים - קלל את הצמחים שלא יצמחו (שם):

² בבלי חולין קל"ז ע"ב: "אמר ליה (רבי יוחנן לאיסי בר היני) מאן ריש סדרא בבבלי? אמר ליה: אבא אריכא (הכוונה לרב). אמר ליה: אבא אריכא קרית ליה? דכירנא כד הוה יתיבנא אחר י"ז שורן אחוריה דרב קמיה דרבי, ונפקי זיקוקין דנור מפומיה דרב לפומיה דרבי, ומפומיה דרבי לפומיה דרב, ולית אנא ידע מה הן אמרין, ואת אבא אריכא קרית ליה?!"
³ סנהדרין ה' ע"א; מועד קטן ט"ז ע"ב.

והא רב חזייה לההוא גברא דהוה קא שדי כיתנא בפוריא, ולטייה (=הטיל קללה) ולא צמח כיתניה...

מאי טעמא לטייה לההוא גברא? (והרי אין איסור מלאכה בפורים)

דברים המותרין ואחרים נהגו בהן איסור הוה, ובאתריה דרבי לא נהוג.

כלומר למרות שמותר לעשות מלאכה בפורים, היות ומנהג מקומו של רבי יהודה הנשיא שלא לעשות מלאכה, קילל רב את הפשתן, שלא יראה העובר על המנהג ברכה במעשי ידיו. הלכה זו מובאת גם במסכת נדרים. על המשנה "קונם שאני ישן... הרי זה בלא יחל דברו" (י"ד ע"א) שואלת הגמרא (ט"ו ע"א):

היכי דמי? אילימא כדקתני שאני ישן, מי הוי נדרא? והתנן: חומר בשבועות, שהשבועות חלות על דבר שיש בו ממש ועל דבר שאין בו ממש, מה שאין כן בנדרים, ושינה דבר שאין בו ממש הוא!

לאחר משא ומתן והסברים שונים, מובאים דברי רבינא:

רבינא אמר: לעולם כדקתני (קונם שאני ישן, ולא 'קונם עיני בשינה' כהסברים הקודמים) ומאי 'בל יחל'? מדרבנן (ואף שאין ממש בנדר מדאורייתא, הוא חל מדרבנן).

ומי איכא 'בל יחל' מדרבנן?

אין, והתניא (בניחותא) **דברים המותרין ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתירן בפניהם, שנאמר: לא יחל דברו.**

דברים דומים מופיעים בסוגיה נוספת בסוף מסכת נדרים (פ"א ע"ב):

מאן תנא הא דתניא: דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי לנהוג בהם היתר כדי לבטלן, משום שנאמר 'לא יחל דברו'.

וכן נפסק להלכה (שולחן ערוך יורה דעה ריד, א):

דברים המותרים והיוצעים בהם שהם מותרים נהגו בהם איסור, הוי כאילו קבלו עליהם בנדר, ואסור להתירם להם... לפיכך הרוצה לנהוג בקצת דברים המותרים, לסייג ופרישות, יאמר בתחלת הנהגתו שאינו מקבל עליו כן בנדר... אבל הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים, לא הוי כאילו קבלום בנדר...

הטעם

הסיבה להלכה 'דברים המותרים, ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי להתירן בפניהם' על פי הסוגיה בנדריים הוא משום שמכשיל את הרואים שגורם להם לבטל המנהג ולעבור על 'בל יחל דברו', שנחשב כאילו קיבלו על עצמם בנדר את מנהגם. אולם על פי הסוגיה בפסחים (נ' ע"ב-נ"א ע"א) הטעם "משום דמסרכי מילתא" - שמא ההיתר שינהגו בפניהם יגרום לרואים לזלזל בשמירת ההלכה, וכדברי רבנו חננאל (שם):

מאי טעמא? משום דסרכי, אומרין הלא דבר פלוני היינו נוהגין בו איסור והיה מותר, כן גם דבר זה מותר הוא **ויבואו להתיר האיסור**, לפיכך כל דבר שנהגו בו איסור אין מתירין אותו להם.

חלק מהגאונים והראשונים מביאים טעם נוסף על פי הסוגיה במגילה, שהמבטל את מנהג המקום עובר על "לא תיטוש תורת אמך". כך מופיע בשאלות דרב אחאי (פרשת ויקהל שאילתא סז):

שאלתא דמחייבין דבית ישראל למיכל ומשתי בפוריא ואודווי ושבוחי קמי שמיא על כל ניסייא דעבד לך, ואסור במלאכה דתני רב יוסף ועשה אותו יום משתה ושמחה... ויום טוב מלמד שאסור בעשיית מלאכה, ואמר רבא בר בריה דרבא משתה ושמחה קבילו עילויהו, י"ט לא קבילו עליהו, דאילו בצוואה כתיב 'משתה ושמחה ויום טוב' ואילו כי עביד אינון 'משתה ושמחה' כתיב ביה, יום טוב לא כתיב ביה.

ברם צריך מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה בפוריא והלך אחד ועשה מלאכה מאי, מי אמרינן כיון דלא קבילו עליהו ומנהגא הוא דנהוג - מנהגא הוא לא מילתא הוא, או דילמא כיון דאמר מר דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אין אתה רשאי להתירם בפניהם אי עביד עבדינן ביה דינא אי לא.

ת"ש דרב חזייה לההוא גברא דהוה קא שדי כיתנא בפוריא - לטייה, משום דקא עביד בפוריא ולא צמח כיתניה. ואמאי עבד רב הכי והא אמר מר לא קבילו יום טוב עילויהו? אמרי רב כהנא אתרא דנהיג שלא לעשות מלאכה. אי הכי לשמותיה שמותיה! אמרי כיון דלא צמח כיתניה היינו שמתא.

ומנלן דמנהגא מילתא היא? אמר רבא בר אבא אמר רבי יוחנן אמר רב דכתיב שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

מסיום דברי רב אחאי בשאלות המביא מקור לתוקף המנהג, למרות שהנושא הוא 'דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור', משמע שסברת הכלל האוסר להתיר במקום

שהמנהג לאסור אינה מחשש זלזול בהלכה או בגלל 'לא יחל דברו' אלא משום שעובר על 'אל תטוש תורת אמך'. כך כותב הריטב"א (מגילה ה' ע"ב) מפורשות:

ואסיקנא דמלאכה שריא בפורים, אלא היכא דנהוג איסורא מאן דעביד מלאכה עובר משום בל תטוש תורת אמך, דתניא דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם, (ו)רב לטייה לההוא גברא דעבד הכי, וכיון דכן אפשר דבר שמתא הוא כדאמרינן לעיל ולישמתיה שמותי ופריק דכיון דלא צמח כיתניה היינו שמותיה, ויש לחלוק ולומר דמעיקרא דהוה ס"ל דאסור במלאכה ביומי, הוה מקשינן דלשמתיה משום דהוי עברינא ומשמתינן אמאן דעבר אדרבנן כדאיתא פרק מקום שנהגו (פסחים נ' ב'), אבל השתא דליכא איסורא דגזירת נביאים אלא משום בטול מנהג מילט לייטינן שמותי לא משמתינן ליה בכהאי גוונא כנ"ל.

לדברי הריטב"א הסיבה שרב קילל את הפשתן שנזרע בפורים אינו כדי שלא יראה העובר על המנהג ברכה במעשי ידיו, אלא משום שעבר 'אל תטוש' וראוי לנדוד ולהחרים אותו שיעבר אדרבנן.

דברי רב אחאי הובאו על ידי ראשונים רבים.⁴

כלל הלכתי זה מופיע פעם אחת במדרשי ההלכה (ספרי דברים, ראה פסקא קד):

כי עם קדוש אתה לה' אלהיך, קדש את עצמך.

דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי לנהוג היתר בפניהם.

מסמיכות ההלכה לרישא נראה שהספרי לומד כטעם הגאונים: מי שקדש עצמו יתר על המחויב, ונהג איסור בדבר המותר ('קדש את עצמך'), אסור לאדם אחר לנהוג היתר בפניו, שגורם לו לעבור על מנהגו ('אל תטוש תורת אמך').

⁴ בעל הלכות גדולות, הלכות מגילה; אור זרוע מגילה סימן שע"א; סידור רש"י שמי"ג; מחזור ויטרי סדר פורים רמ"ד; יראים רס"ח בשם רב יהודא גאון; תניא רבתי סימן מ"א, לרבי יחיאל ב"ר יקותיאל ב"ר בנימין ב"ר יחיאל הרופא, איטליה, 1250-1320 לערך. מחבר ספר המוסר 'מעלות המדות' וכותב כתי"י לידן; אבודרהם תפילת פורים; שו"ת יכין ובוועז א, ק"ח: "ויש דבר שהוא מותר וקצת מקומות נהגו בו איסור עם היותם יודעים שהדבר מן הדין מותר ומקומות אחרים לא נהגו בו איסור בני מקום שנהגו איסור אסורין לנהוג בו היתר משום אל תטוש תורת אמך".

כלל זה מופיע גם בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א) אך לא בניסוח של התלמוד הבבלי:

ר' אלעזר בשם ר' אבון כל דבר שאינו יודע שהוא מותר וטועה בו באיסור, נשאל⁵
 - והן מתירין לו, וכל דבר שהוא יודע בו שהוא מותר והוא נוהג בו באיסור, נשאל
 - (ו)אין מתירין לו.

האם כלל זה הוא מדאורייתא או מדרבנן

על פי הטעמים שהובאו לידברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אסור להתירם בפניהם' לכאורה פשוט שמדובר באיסור דרבנן⁶: משום סרך איסור, משום שעובר על 'אל תיטוש תורת אימך' או משום שעובר על 'בל יחלי מדרבנן (לשון הגמרא בנדרים)⁷. אולם מצאנו לכמה פוסקים הסוברים שהוא מדאורייתא שנחשב כעובר על נדרו ממש, כדברי שו"ת זרע אמת⁸ (ח"ב, יורה דעה, תשובה יט):

ששאל מעכ"ת מה יהיה משפט בני עירנו מודונא ההולכים לריגרי"ו דנוהגים היתר בגיסטרא⁹ שאנו נוהגים בו איסור... דסוף סוף הו"ל דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור דינו בנדר כמ"ש בפסחים דף נא ובפוסקים יו"ד סי' ריד... וא"כ הדר הוי איסורא דאורייתא.

כך סובר גם שו"ת נטע שורק¹⁰ (אורח חיים יא):

בנדון שאלתו האם לקדש על היין מווירצהייזער המחללים שבת בהוצאה ברשות הרבים או המוכרים עצמם בשבת...

ואחרי שדן להקל מסיבות שונות הוא מוסיף:

ולאלה המחמירים על עצמם אם כן הוי אצלם כנדר שצריך התרה, ואצלם יהיה שתיית יין כזה איסור מדאורייתא מכח נדר.

⁵ הרב שאר בן עמנואל שלם (סלוניקי, המאה ה-18) בספרו 'מטה אשר', על רבנו ירוחם, נתיב ב, חלק ה, מסתפק האם הירושלמי מדבר בכותאי, שאין לחוש לסרכא מילתא היות ובאו להישאל משמע שהדבר מסופק בידם, אבל בבני תורה אפילו לא שאל מתירין לו, או להפך שהירושלמי מדבר בבני תורה, אבל בכותאי אפילו באו להישאל אין מתירין להם.

⁶ החיד"א בשו"ת ברכה (יורה דעה ריד, א): "יש לחקור אם הוא מדאורייתא או מדרבנן. ונראה דבר פשוט שאינו אלא מדרבנן (להלן מובאים דבריו) אמנם דבריו רק לטעם דהווי משום נדר. לשאר הטעמים פשיטא שהוא מדרבנן".

⁷ נדרים ט"ו ע"א: "ומאי בל יחלי? מדרבנן. ומי איכא בל יחלי מדרבנן? אין, והתניא (בניחותא) דברים המותרין ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתירן בפניהם, שנאמר: לא יחלי דבריו".

⁸ הרב ישמעאל הכהן, איטליה, 1723-1811.

⁹ שחט וחתך את כל המפרקת. חולין כ"ז ע"א.

¹⁰ הרב שרגא צבי טטנבאום, הונגריה, 1826-1897.

גם המהרשד"ם (שו"ת, יורה דעה נג), למרות שכתב שזהו רק מדרבנן¹¹, החמיר בספיקו משום שיש לו סמך מהתורה:

ואף על גב דמשמע פ"ב דנדרים דהיינו בל יחל דרבנן, דפריך ומי איכא בל יחל מדרבנן ומשני אין, והתניא דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם שנא' לא יחל, ופרש"י אי אתה רשאי לנהוג היתר בפניהם לבטל מנהגם דעובר משום בל יחל ומן התורה אינו בכל יחל אלא מדרבנן, מ"מ **אפילו תימא דאינו אלא איסור דרבנן, היה ראוי להחמיר אחר שיש לו סמך מן התורה.**

כך מצאתי לכאורה בדברי הרשב"א¹²:

ואני תמה מי ערב אל לבו לגשת לנגוע אליה, והלא אמרו חז"ל **שכל שאדם אוסר על עצמו אפילו בדברים המותרין או אפילו נוהג בה איסור, הרי הוא אסור עליו כשל תורה.** ואם נשאל אין מתירין לו, וכדגרסינן דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור נשאל אין מתירין להם.

הרב חזקיה מדיני דן בדבריהם (שדי חמד מערכת הד', כללים, כלל כג¹³) וחולק:

ותמהתי על מה שכתב הרב זרע אמת... הדר הוי ליה איסור דאורייתא. והרי רבני האחרונים הוכיחו מסוגית הש"ס ודברי הראשונים שאינו אלא מדרבנן... ואין דעתי הענייה נוחה לומר דהרב סמך על מה שאמרו בספרי פרשת ראה על הפסוק כי עם קדוש אתה... דגם דרשת הספרי¹⁴ הוא אסמכתא מדרבנן.

הרא"ש על הדף בפירושו למסכת נדרים (פ"א ע"ב) נוקט מפורשות שהוא רק מדרבנן¹⁵, וכך סוברים רוב הפוסקים כרב שלמה בן אברהם אלגאזי¹⁶, החיד"א¹⁷, הרב עובדיה יוסף¹⁸ ועוד רבים.

¹¹ וכך כותב גם בשו"ת יורה דעה מ': "שיש לנו לדעת דמשמע בפ' ב' דנדרים דדברים המותרים ונהגו בו איסור דהווי בכל יחל היינו בל יחל דרבנן לא מדאורייתא".

¹² שו"ת הרשב"א ג, רלו. עיין 'מטה אשר' עמוד קלא הדן בדבריו.

¹³ שדי חמד ח"ב עמוד 257.

¹⁴ הספרי הובא לעיל.

¹⁵ רא"ש (פירוש לש"ס) נדרים פ"א ע"ב: "דברים המותרין. שידועים שהם מותרין ולהחמיר נהגו בהם איסור צריכין התרה מדרבנן שלא יבאו לזלזל בדברים האסורים".

¹⁶ טורקיה-ירושלים, 1610-1685 לערך. מחבר ספר גופי הלכות. ושם בפרק ב, כללי אות ב' כלל פח: "אשכחן דתני ואינו מן התורה אלא בל יחל דרבנן, נדרים (ט"ו ע"א) וז"ל הגמ' ומאי בל יחל מדרבנן, ומי איכא בל יחל דרבנן, אין, דתניא דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה יכול לנהוג היתר בפניהם שנאמר בל יחל דברוי".

¹⁷ ראה הערת שוליים שגיא! הסימניה אינה מוגדרת..

¹⁸ שו"ת יביע אומר, ח"א יורה דעה יא, אות כד.

החיד"א בשיורי ברכה (יורה דעה ריד, א) מדייק מלשון השולחן ערוך (שם) שכלל זה חיובו מדרבנן:

הוא **כאילו** קבלו עליהם בנדר, ואסור להתירם להם... הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים, לא הוא **כאילו** קבלום בנדר.

סייגי התוספות לכלל

התוספות¹⁹ מקשה על כלל זה, שהרי רבי עצמו התיר את האסור בבית שאן. הגמרא בחולין (ו' ע"ב-ז' ע"א) אומרת:

העיד רבי יהושע בן זרוז בן חמיו של רבי מאיר לפני רבי על ר' מאיר שאכל עלה של ירק בבית שאן, והתיר רבי את בית שאן כולה על ידו (שאיין בו קדושה שניה של עולי בבל, ואין גידוליה חייבים בתרומות ומעשרות).

חברו עליו אחיו ובית אביו, אמרו לו: **מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור, אתה תנהוג בו היתר?** דרש להן מקרא זה: וכתת נחש הנחשת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחושתי, אפשר בא אסא ולא ביערו? בא יהושפט ולא ביערו? והלא כל עבודה זרה שבעולם אסא ויהושפט ביערום! אלא מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו, אף אני **מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו**.

התוספות²⁰ מביא את תירוצו של רבנו ניסים גאון במגילת סתרים²¹ המחלק בין מנהג שהחמירו על עצמם בדיעה שהוא מותר מן הדין, למנהג שאסרו מחמת הטעות (בית שאן). דהאי דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור היינו שיוזעים שהן מותרים והם רוצים להחמיר על עצמן. וכן משמע לישראל דברים המותרים. אבל דברים שנוהגים מחמת טעות שסוברים שהוא אסור והוא מותר, יכול להתיר בפניהם, וכן משמע בהדיא בירושלמי. אולם, מקשה התוספות, אם 'דברים המותרים, ואחרים נהגו בהן איסור - אי אתה רשאי להתירן בפניהם' נאמר רק כאשר ידעו שמותר מן הדין, מדוע חוששת הגמרא (בפסחים) שיקלו בדברים האסורים מן הדין?

¹⁹ תוספות בכמה מקומות: בפסחים נ"א ע"א, ד"ה 'אי אתה רשאי להתיר בפניהן', ערוך התוספות שם הוא רבי אליעזר טוך (בעלי התוספות, אורבך, עמוד 608), ובמגילה ה' ע"ב, ד"ה 'דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור'. ערוך התוספות שם הוא רבי יהודה שירליאון (בעלי התוספות, אורבך, עמוד 617).

²⁰ בפסחים. התוספות והתוספות רא"ש במגילה מביאים דברים אלו בקיצור.

²¹ 'מגילת סתרים' הכתובה בתוספות הוא חיבור שכתב הרב ניסים גאון (ראש ישיבת קירואן (טוניס), 1062-990). החיד"א מסביר שבחר בשם זה משום ענוותנותו שלא רצה ששמו שלו יהיה על החיבור.

ואם תאמר אם כן אמאי קאמר דילמא אתי לאפרושי מן הפטור על החיוב כיון
דידעי שהוא פטור? **ויש לומר דלאו כולי עלמא ידעי.**

לדעת התוספות היגיון הגמרא הוא שהנוהג היתר במקום שנוהגים לאסור, גם אם במקור
ידעו שההלכה להיתר, עלול לגרום לתקלה, שהרי תמיד ימצאו אנשים שאינם יודעים את
ההלכה או שברבות השנים שכחו, וביטול המנהג עלול לגרום להם לזלול בהלכה.
דברים אלו נכונים רק אם נלמד שהטעם הוא מפני החשש שהרואים יתירו האסור (פסחים
נ' ע"ב- נ"א ע"א), או אם טעם האיסור משום 'בל יחל דברו' (נדרים ט"ו ע"א; פ"א ע"ב)
ואותם שאינם יודעים שהדבר מותר מן הדין נחשב להם כנדר בטעות. אולם אם נלמד
כדברי השאלות והראשונים שהמקל עלול לגרום לנוהגים איסור לעבור על יאל תטוש
תורת אמך', אין לכאורה חילוק בין אם יודע שההלכה מתירה ונהג איסור משום סייג
ופרישות ובין אם לא יודע.

שימוש הפוסקים בכלל הפסיקה

הפוסקים השתמשו בתשובותיהם בהלכה זו בעניינים שונים ומגוונים: מותר לומר לכרי
להדליק האש בשבת לחום שהכול חולין אצל הקור, אך אסרו הפוסקים בגלל שנהגו
איסור²²; אין להתיר לצאת בסנדל המסומר בשבת למרות שכיום הוא עשוי לנוי ומותר²³;
יש שאסרו לשנות מנהג ירושלים לקבל את השבת 40 דקות לפני השקיעה משום דברים
המותרים ונהגו בהם איסור²⁴; אין להתיז בושם על בגדים בשבת (למרות שמותר בחלל

²² שו"ת הרשב"א א, תתנו: "וששאלתם על בתי החורף. כשבאתי בצרפת היו נוהגים היתר בבית מורי
זצ"ל. ואומרים שר"י מאורליני"ש זצ"ל היה אומר לנוי לתקן האש משום חולה שאין בו סכנה אומר לנוי
ועושה והכל חולים בקרירות. אמנם במלכותנו נראה לאסור משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהן
איסור. שנהגו משום חומרא ופרישות שלא לישב בבית החורף שהוחם ואי אתה רשאי להתירו. ואני
הייתי מוחה בשפחתי שלא להחם התנור". ראה גם רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה נתיב יב חלק ג בשם
הרמ"ה, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ספר סיני וליקוטים סימן קסה (תתשנח).

²³ הרב אליעזר ב"ר יואל הלוי, אשכנז, 1140-1220 לערך. חלק א, מסכת שבת סימן ריד: "וסנדל
המסומר אסור לצאת בו, והני מילי כשעושין מסמרותיו לחזק אבל לנוי מותר. דעביד כרבי חנינא עביד
(שבע מסמרות, שלש בצד החיצוני, שלש בצד הפנימי ואחד ברצועות) ודעביד כרבי יוחנן עביד (חמש
מסמרות). ורבינו חננאל פסק הלכה כרבי חנינא, והא דקאמר דעביד כרבי יוחנן (עביד), משום דברים
המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם".

²⁴ הרב טוקצ'ינסקי בספר ארץ ישראל (עמוד כו): "מנהג עתיק הוא בארץ ישראל להכריז או לתקוע
להדלקת נרות ארבעים דקות קודם השקיעה". עיין שו"ת יביע אומר ח"ה, או"ח סימן כא: "ובדבר
הערתו (של הרב אהרן שוויכה) בענין תוספת שבת מחול על הקדש בערב שבת, שנהגו בירושלים להדליק
הנרות ולקבל שבת ארבעים דקות לפני השקיעה, והווי ליה כדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור
שאי אתה רשאי להתירן בפניהם". אמנם הוא מאריך להתיר מנהג זה.

החדר)²⁵; אין לתת לתוך מים העומדים לרחיצה מי ורדים ושאר ריח טוב בשבת²⁶ למרות שהרי"ף הרמב"ם והרא"ש מתירים; היו שאמרו שאין להשתמש כלל בחשמל בשבת משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור²⁷; אסרו נסיעה בחשמלית (רכבת קלה) בחו"ל בשבת, כאשר העובדים והפקידים גויים²⁸; אין להשתמש במעלית בשבת כאשר השוער הגוי מזמין את המעלית ביוזמתו²⁹; אסרו לרכוב על אופנים בשבת³⁰; מנהג יהודי מצרים שלא להתחיל שייט בנילוס בימי שישי למרות שמותר מעיקר הדין³¹; אין להקיש בשבת בדלת על ידי מתקן מתכת שעושה קול³²; נוהגים לאסור חיה ועוף שניצודו ביו"ט ראשון לאכלם

²⁵ ילקוט יוסף שבת ג שיט, יז, ה: "מותר להתני בשבת ספריי המתפור בחלל האויר, ואין לחוש בזה משום זורה... אולם יש להחמיר שלא להתני מהריח טוב על הבגדים, משום מוליד ריחא". ובהערה ט: "אין אנו יכולים להורות היתר בזה, דהוה ליה דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור דאי אתה רשאי להתירו, ומה גם שנהגו (איסור) על פי הוראת חכם שסמך על כמה ראשונים".

²⁶ שו"ת יביע אומר חלק ט, קח אות קעה, למרות ששלושת עמודי ההוראה מתירים, "ומכל מקום הגר"ח בן עטר סיים, שהעולם נהגו להחמיר כדעת מרן, והו"ל דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, ובפרט שנהגו כן ע"פ דעת הראשונים שאוסרים, ומעתה אף אנו מורין לאיסורא".
²⁷ ליאור יאיר עובדיה, הלכה ומציאות בזמן הזה, אות כב.

²⁸ שו"ת שרידי אש א, לח: "בשאלת הנסיעה בחשמלית, שנוסעות בתוך העיר ואינן נוסעות מחוץ לתחום, כבר נתווכחו גדולי הדור אם מותר לנסוע בשבת. דעת בעל שו"ת בית יצחק יור"ד ח"ב סי' ל"א, לאסור... ודעת הגי הראשון לציון מהב"צ עוזיאל ז"ל, בספרו משפטי עוזיאל ח"א סי' ט' וח"ב סי' ל"ב, להתיר הנסיעה בתוך העיר לצורך מצוה אם כל התושבים אינם יהודים וגם המנהיג והפקידים אינם יהודים, בתנאי שיקנה כרטיס הנסיעה קודם השבת וימסור אותו לפקיד התחנה קודם השבת, כדי שלא יצטרך לטלטל בשבת לא את הכסף ולא את הכרטיס, שזה ודאי איסור גמור... ואיני רוצה להכניס את עצמי במחלוקת זו ולהכריע בדבר, כי רוב הרבנים ככולם באמריקה וכן באירופא אסרו. ולכן אין להתיר הנסיעה בחשמלית, דלא גרע מדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, שאי אתה רשאי להתיר".

²⁹ שו"ת עשה לך רב ג, יז: "כיון שכל איסור אמירה לגוי אינו אלא דרבנן... התירו חכמים במקום צער גדול... ולולי יתמונה עלי היותו מותר אפילו האמירה בפירוש, לא שכן אם העכו"ם עצמו עושה שבביל ישראל... אלא שבמקום שנהגו איסור אין להקל כלל וחובה למחות בגוי העושה מלאכה בבית ישראל".

³⁰ שו"ת אור לציון ח"ב, הערות פרק מב, דיני משחקים בשבת הערה א: "מעיקר הדין היה מקום להתיר רכיבה על אופניים רגילות בשבת, שהרי אינו עושה בזה שום איסור, וגזירות חדשות שלא גזרו חז"ל אין לנו לגזור, וכמ"ש הרא"ש בפ"ב משבת סימן ט"ו... וכן כתב להתיר רכיבה על אופניים בשו"ת רב פעלים ח"א סימן כ"ה... ומ"מ למעשה אין לרכב על אופניים בשבת, שכבר נהגו שלא לרכב עליהם, וכן כתב בכה"ח בסימן ת"ד אות ח' שהמנהג שלא לרכב בהם לא בשבת ולא ביום טוב, ולכן הוי כדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, שאין אתה רשאי להתירם בפניהם".

³¹ אוצר הגאונים שבת, התשובות, סימן מו, ספר העתים סימן א: "יושאל גאון הא דאמר רבנן אין מפליגין בספינה פחות מג' ימים קודם לשבת מהו לנהוג מנהג זה בנהרות גדולות כגון דגלת פרת ונילוס של מצרים וליכנס אדם בספינה (שלשה ימים קודם לשבת ולישב בה כשהיא מהלכת או אינו דומה ספינת הים לספינת הנהר לפי שבים מתרחקת מן היבשה ואינו יכול לצאת ממנה כל זמן שירצה ובנהר מתהלכת קרוב ליבשה וכל זמן שמבקש יוצא, או אית טעמא אחרינא, ובני מצרים וכפריה היו נוהגין איסור חמור בנילוס שלהם והיו ממהרין לצאת מן הספינות בערב שבת עד שבה אצלם מי שהתיר להם ועדיין קצתן נוהגין בו איסור האיך ראוי לעשות. (תשובה) אנו לא שמענו מאבותינו ולא מחכמי שתי ישיבות מעולם מי שהתיר לישיב בספינות הנהרות לא בדגלת ולא בפרת ולא בזולתם ואיסור הם נוהגין בדבר זה. ומי שבה והתיר דב"ז (דבר זה) במצרים לא יפה עשה כי אפילו יהיה מותר פתח היא לכמה קלקלות ואמרינן (פסחים ג' ב') דברים המותרים ואחרים נהגין בו איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם וכש"כ דברים שלא מציינו להם היתר. וכשאתה מעיין בדברי חכמים כולם אי אתה מוצא דב"ז (אלא) בים לבד והפלגה היא שאמרו, אין מפליגין, ומופלג (לאו) היא בנהרות כדרך שהיא מופלג כשהיא בים".

³² שו"ת מהרי"ל החדשות לח, ד: "והקשת הדלת בכלי המיוחד להשמעת קול נהגו לאיסור... ומנהגי נמי באגרון או ברגל כלאחר יד הוא, אי נמי כיון דמכוין להשמיע קול אוושה מילתא הוא כמו רחיים לטעמיה דרבא אפילו את"ל דשרי כמו שפסק ראבי"ה מ"מ הוה דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור

ביום טוב שני של גלויות למרות שמותרין³³; כלי פשתן מותר לכבסם בחול המועד אך לא נהגו כך ואסור להתיר להם³⁴; הנוהגין איסור עשיית מלאכה באסרו חג אין להתיר להם³⁵; אסרו מלאכה לנשים בראשי חודשים³⁶ ובזמן שנרות החנוכה דולקים³⁷ למרות שמעיקר הדין מותר; חובה להטביל כלים אחרי הגעלה וליבון בפסח למרות שאין בכך צורך הלכתי³⁸; הנוהגים לאסור להוסיף מים ליין לצורך מצה עשירה אסור להתיר להם³⁹; מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה במוצאי חג השבועות אין מתירין להם⁴⁰; על פי הדין מותר לעשות שני פתחים לסוכה, ואפשר להשתמש בסוכה כמעבר לבית או לעליה, אך היות ורוב

כמו שכתב מהר"ם בתשובה על חימום בית החורף בשבת... וכן היה מורי מקפיד מאד על מי ששינה מנהג כל דהו".

³³ שו"ת רש"י סימן קג: "שאלת: מה דעתי נוטה על חיה ועוף הנצודים ב"יט ראשון לאכלן ביום טוב שני ועל פירות מחוברין שנלקטו ביום טוב ראשון, מהו בשני ימים טובים של גלויות. שמעתי מפי מורי ר' יצחק לוי שאסור, ומפי קרובי ר' שלמה כמו' וסומכין על הלכות גדולות שכתוב בהן איסור... ואני מקודם ששמעתי ראיתי שהיו נוהגים בהן כאן היתר, וגם מיום הבינותי בדברי תלמוד לבי נוטה אחרי המתירים. ואת מורי סבבתי תשובות ולא קבל, וגם ראיה אחת לא מצא לדבריו... ב' ימים טובים של גלויות רב אמר נולדה בזה מותרת בזה... **דברים המותרים ואחרים נוהגין בהן איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם**, אוקמיה ר' חסדא בכותאי ובבני מדינה דסרכי מילתא ומזוללי, אבל ישראל בני תורה מותר להתיר בפניהם דבר התר... ולא יחיד אני בדבר כי מצאתי כן תשובת הגאונים... ואני איני כחולק על ישיבתו של רבי כי נוהגין איסור בהן עד שאזכה לחזור ולדון לפניו".

³⁴ שולחן ערוך אורח חיים תקלד, ב. המקור בדברי רבי יוחנן במועד קטן י"ח ע"א: "כלי פשתן מותר לכבס בחולו של מועד", וברמב"ם (הלכות יום טוב פ"ז הכ"א): "מפני שצריכין כיבוס תמיד". אולם המהר"ם והמרדכי אסרו, והרא"ש כותב **שכיום נהגו איסור ואין להתירו**.

³⁵ הרב יוסף חיים בן אליהו אל-חכם (מהרי"ח), הבן איש חי, בגדד, 1835-1909, שו"ת רב פעלים ח"ב, סוד ישרים אות א: "דמן הדין אין טעם למנוע עשיית מלאכה ביום אסרו חג, מיהו במקום שנהגו שלא לעשות צריכין לקיים מנהגן ולא יעשו, וכמ"ש הרב שו"ג תצד סוף ס"ק ד וז"ל מן הדין כל מוצאי יו"ט מותר במלאכה, גם במוצאי חג השבועות, ומ"מ **מקום מנהגו שלא לעשות מלאכה אסור משום דברים המותרים ונהגו בהם איסור**... והנה פה בערנו בגדאד המנהג שלא לעשות בעלי המלאכות את מלאכתן ביום אסרו חג, וכן אין עושין משא ומתן כמו בחול המועד...".

³⁶ הרב צדקיה ב"ר אברהם הרופא, איטליה, 1210-1275 לערך. שבלי הלקט ענין ראש חודש סימן קסט: "ירושלמי. שניא דנהיגין דלא למיעבד עיבידא בריש ירחין ודלא למיעבד עיבידא באפוקי שבתא עד דתתפני סדרא ובשני ובחמישי עד דתתפני תעניתא מנהג לפי שכל הדברים תלו אותם במנהג **מיכן יש להוכיח שכיון שנהגו בו איסור אין להן רשות לבטל מנהגן דהו להו דברים המותרין ואחרים נהגו בו איסור שאי אתה רשאי להתירן בפניהן** ועוד שהרי קבעוהו לחוק מימי משה רבינו".

³⁷ טור אורח חיים הלכות חנוכה סימן תרע: "יונהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שהנרות דולקות ואין להקל להן. וגם אם יש מקומות שנהגין איסור בכל היום, **אין להקל להן משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם**".

³⁸ ראבי"ה חלק ב, מסכת פסחים סימן תסד: "במגנצא נוהגין בפסח להטביל כליהם אחרי ההגעלה והליבון ואפילו כלי עץ. וכן כתב זקני (הראב"ן), **ואמר (כי) דברים המותרים ואחרים נהגו (בהן) איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם**. ובקולוניא לא נהגו כך. ונראה דאגב כלי גויים של מתכות הנהיגו בכולם".

³⁹ מועד לכל חי סימן ג אות כד (רבי חיים פלאגיי (פלאצ'י), איזמיר, 1788-1868. אב"ד והחכם באשי): "כד נהירנא מכד הוינא טליא דכמה שנים שנה אחר שנה היה רבינו הגדול מוה"ר בעל שורשי היס זצוק"ל והגאון המפורסם מרן זקני אור היר"ח זיע"א, מזהירין למוכרי היין שלא יתנו מים כלל ביין שהוא למצה עשירה אפילו בשעת הבציר, וכדי לצאת ידי ספק לוקחים למצה יין לבן מיסקי"ט דאין בו חשש מים כלל, ומי שאינו אוכל מצה עשירה מכל וכל תבוא עליו ברכה, ואף על גב דבשאלוניקי יע"א נוהגין קולא ליתן מים בשעת הדריכה דוקא ואוסרים אפילו תוך שלשה ימים, (כמו שכתב הדברי מרדכי חלק א' חלק אורח חיים סימן כ"ו, והשולחן גבוה סימן תס"ב, ועיין אפי' זוטרי שם), **הנה לדידן הוה ליה דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור דאין אתה רשאי להתירם בפניהם**, וברור".

⁴⁰ 'מטה אשר' על רבנו ירוחם, נתיב ב, ח"ה, דיני מנהגות, אות לב, עמוד קלה.

העולם נהגו איסור בדבר לא הקילו בפניהם⁴¹; הנוהגים שלא לתלוש עלה מהלולב ביום טוב כדי לאגוד את ארבעת המינים אין להתיר להם⁴²; אין להתיר למי שנהג שלא לרחוץ או לאכול בשר ויין מראש חודש אב⁴³; אין להתיר שימוש בחומץ מיין בתבשיל, בשבוע שחל בו תשעה באב שאסור בשתיית יין⁴⁴; נשברה הגפה של העוף רחוק מן הפרק יותר מאצבע, למרות שלרוב השיטות אין לחוש שניקבה הריאה, הנוהגים לאסור אין להתיר להם⁴⁵; חלק

⁴¹ הלכות רי"ץ גיאת הלכות סוכה: **"ונשאל מרב האיי** סוכה שיש לה שני דפנות כהלכתן ודופן שלישי אית ביה טפח שוחק ודופן רביעית אית ביה צורת פתח והיא סמוכה לבית או לעליה מהו להכנס לבית ולעליה מן הסוכה. וסוכה דדופן שלישית שלה יש בה טפח שוחק ודופן ד' יש בה צורת פתח מהו להכנס לסוכה בין מפתחה בין מדופן השלישית הפתוחה. והשיב הכין חזינא דרובא דעלמא זהירין דלא עיילין לסוכה אלא מפתח אחד בלבד **ואנחנא לא פריצינא** (לא רצינו להקל) **בהא מילתא בעיניהון כדי לחבב את המצוה ולא זילזלו** (שלא יזלזלו) **בדפני הסכה. לכאורה משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור**, וכסברת הגמרא בפסחים, משום דמסרכי מילתא". וכן בהערת יצחק ירן.

⁴² שלמי תודה סוכות וחול המועד (הרב שלום בן ציון ב"ר שמואל פלמן, בני ברק, 1934-2015) סימן מה (ב) אות יג: "אם לא אגד הלולב מבעוד יום, או שהותר אגודו ביום טוב, ורוצה לאגודו ביום טוב באופן המותר, כמבואר בשו"ע סי' תרנ"א ס"א וברמ"א שם שיאגדנו בעניבה או יכרוך סביבות ג' המינים ויתחוב ראש הכרד תוך העיגול הכרד, הנה אם אין לו עלין לאגוד בהם, ורוצה לתלוש עלין מהלולב כדי לעשות אגד, כתב ה"שערי תשובה" בסי' תרנ"א סק"ג בשם הפמ"ג שדן בזה, וכתב דהעולם נוהגים חומרא בזה שלא לתלוש ביום טוב אף שהלולב בתלוש ואין בו איסור מן הדין, ומכינים עליו לולב מערב יום טוב, **והוא בכלל דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור**, מיהו אם שכח להכין מבעוד יום ואי אפשר לו לאגוד בענין אחר, יש נוהגים לתלוש בשינוי דאיכא שינוי, וכהאי גוונא פשיטא דשרי לצורך מצוה, ומכל מקום טוב לעשות בצנעא, ע"ש".

⁴³ ספר המנהגים, הרב אברהם חילדיק, בוהמיה (צ'כיה), סביב 1240. מנהגי ט' באב ותענית ציבור: "לייט עלה אביי מאן דמכבס מן המנחה ולמעלה בתשעה באב ומאן דמכבס בה' לפני ט' באב. ולהכי נהגינן שלא לכבס כלל בשבת שחל ט' באב בתוכה. מיהו כיבוס שלנו מותר. וכן רחיצה משמע על פי ההלכה דאפילו ערב ט' באב (מותר). **והרבה נהגו שלא לרחוץ מר"ח וגם שלא לאכול בשר ולשתות יין. על דבר זה נאמר דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם**. וכן אירע בפספיר"א שמת לאדם אחד מת אחד בר"ח ולא הניחו רבינו יהודה לשתות יין כיון שנהגו בו כל השנה איסור שלא מן התורה לשתות יין משנכנס אב חשבינן ליה שאסור מן התורה, וראיה דירושלמי דמקום שנהגו. מסתבר שהבין בעל ספר המנהגים את טעם הכלל משום נדר, ולכן אסר מהתורה". ועיין שו"ת בעלי התוספות סימן ק: **"דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם** מכאן ראיה בני אדם שנהגו במקומן לאכול בשר ולשתות יין מראש חודש אב עד ערב ט' באב, והלכו למקום שאין אוכלין בשר ויין באותן ימים אינן רשאים לעשות כמנהג מקומם שיצאו משם. דתנן בפי' מקום שנהגו, נותנין עליו חומרי מקום שהלך לשם ואפילו היכא דדעתו לחזור, דבכי האי גוונא שרי... מ"מ **הוא אסור משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם**... דהאידינא נמי לא שכיחי בני תורה גבן, על כן יש לעשות סייגי". עיין גם שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ספר סיני וליקוטים סימן תמא (תתרתמה).

⁴⁴ שו"ת מהר"י מברונא סימן יג: "עוד הגיד לי ששאלוהו על חומץ של יין אי שרי ליתן לתבשיל בשבת שחל ט' באב בתוכו. ומסופק בתשובתו וכמדומה לו שנטה להתיר. וכן נ"ל התר גמור... ואף על גב דאין לא בקיאינן בחומץ כדאמרין פי' אין מעמידין לר"ת ה"מ לענין מגע גוי אבל לענין נדרים הולכים אחר לשון בני אדם, מה שנקרא חומץ מותר בו. **וכל דבר שנוהגין כן, הוי דברים המותרים ואחרים נהגים בהם איסור** (נדרים טו א) **שצריכין התרה כאלו נדר"**.

⁴⁵ הרב יוסף בן שלמה קולון, צרפת-צפון איטליה, 1420-1480. שו"ת מהר"ק סימן לח: "יש אומרים שאם נשבר הפרק השלישי הסמוך לגוף שחוששין לנקיבת הריאה וצריכה בדיקה. ומדכתב היתר בסתם והאסור בלשון יש אומרים נראה שדעתו נוטה להתיר, ואף האוסרים שם לא אסרו אלא להצריכה בדיקה. וגם רב אלפס ורבינו ישעיהו וסמ"ג ורבינו מאיר לא הזכירו כלל טרפות דשבורה רק טרפות דשמוטה שהוא בגמרא, ולא נמצא טרפות זה דשבורת גף אלא במרדכי פרק אלו טרפות בשם ראב"ן וראב"ה וכן בסי' האגודה כדכתבתי לעיל לשונו. והנה רבו החולקים עליהם ראשוני ואחרונים וכמעט שאומר שכולם חולקים עליהם. **ומכל מקום מאחר שנהגו בו איסור חלילה לפרוץ גדר ולהתיר ולא יהא אלא דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור כול"**.

מהקהילות אסרו בדיקת ריאה על ידי נפיחה ואסור להתיר להם משום הכלל שלמדנו⁴⁶; אסרו לאכול כאשר לא נבדקה הריאה מחשש טריפה, למרות שחזקה שכל הבהמות הם בחזקת כשרות⁴⁷; אין להתיר ריאה הסמוכה לדופן שנמצא בה מכה⁴⁸; אין להתיר אכילת גילטין למרות שרבים מתירים⁴⁹; אין לאכול דג העכבר למרות שיש לו סנפיר וקשקשת⁵⁰;

⁴⁶ הרב שמואל בן משה די מדינה, סלוניקי, 1506-1589 למנינים. בתשובתו (שו"ת מהרשד"ם יורה דעה מ) הוא דן במציאות של התערבות מנהגים שונים בעיר סופיה כתוצאה מגלויות ושינוי גבולות האומות, כשמנהג האשכנזים הקדום (הונגריה. וכן נהגו יהודי איטליה ורומניה) היא לאסור בשר שנבדק על ידי נפיחת הריאה, ומנהג הפוסקים בספרד להתיר. תוך כדי המשא ומתן המהרשד"ם מביא את הכלל שדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם, והמנהג הקדום בסלוניקי הוא של האשכנזים. כך פסק הרב יואל סירקיש, פולין, 1561-1640. על דברי הטור יורה דעה לט: "וכל בדיקה דהכא דנפחין במיא דפושרין אי מבצבצא טריפה וכתב א"א הרא"ש ז"ל דבאשכנז ובצרפת נוהגין להטריף הכל", כותב הבי"ח ס"ק כט, בקונטרס אחרון: "עיינן בחיבורי דהיינו דוקא שלא במקום רבייתא ודלא כמו שהבין בית יוסף... שוב מצאתי דגם מהרש"ל בפרק אלו טריפות סימן מ"ד כתב כדברינו בזה. וכתב עוד דמה שכתב בבדיקות אשכנזים שנהגו להטריף הכל אפילו במקום חיתוכי דאוני מנהג בטעות הוא והאריך בזה. ומסיק דבמקום חיתוכי דאוני אפילו ניקבה ודאי ודופן סותמתו וסביך בבשר היטב כשרה אפילו האידנא ואין צריך בדיקה וכו'. ולפי זה היה נראה לפחות דהיכא דאיכא הפסד מרובה יש להקל להורות הלכה כמהרש"ל. מיהו אני חוכך בקולא זו דדילמא חכמי אשכנז קדמוניו בקעה מצאו וגדרו בה גדר שהבדיקה מסורה ביד כל אדם ואם נתיר להם במקום רבייתא יבואו גם כן להתיר שלא במקום רבייתא ועוד דיותר ראוי לנו לומר דדבר זה הוא מכלל דברים המותרים ואחרים יודעים שהוא מותר ונהגו בו איסור שאי אתה רשאי להתיר בפניהם מדנאמר שהוא מנהג בטעות על כן אין להקל כלל אפילו בהפסד מרובה".

⁴⁷ שו"ת רש"י סימן סו: "מצאתי כתוב בהלכות גדולות, היכא דהוה ליה עיזא או תורתא וחלב מיניה חלבה ועביד מיניה כמכא (תבשיל חלבי. כותח) ושחטה ואישתכח טריפה, אסור למיכל מההוא כמכא. ועליה דנתי לפני ר' ואמרתי אם כן לא נאכל גבינה כלל. דמאן לומר לן דכולהו בהמות שנחלבו בגבינה כשירות נינהו, דילמא אית בהו חדא טריפה ותהא הגבינה אסורה. ומאי איריאי שחטה ואישתכח טריפה, אפילו לא נשחטה נמי יחא אסור עד שישחוט ויבדוק, אם כשירות הבהמות כולם תהא הגבינה מותרת, ואם טריפות הן תהא הגבינה אסורה. וגער בי על שהעמקתי לו בזה. ואחר כך השיב לי ואמר: לא מחזקינן איסורה לומר דיש בין הבהמות אחת טריפה, אלא הרי הן כולן בחזקת כשירות כל זמן שלא נמצא האיסור ודאי. אבל נמצאת האיסור ודאי, אסורה כל הגבינה שבביתו שעשה מאותו העדר של בהמות... אז הוספתי לשאול ואמרתי: לדברך שהשבתי שכל הבהמות בחזקת כשירות כל זמן שלא נמצא האיסור, אם כן הוציא הטבח את הריאה לחוץ קודם בדיקה, מה נאמר בזה. ועל דבר זה גער בי למאד על שהקשיתי לשאול. וכשנותרה לי, אמר לי בלחשיה: דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתיר בפניהם. וכשם שקיבלתיה בלחשיה, אך אמרתיה לך בלחשיה".

⁴⁸ שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם סימן סא: "תשובה. אלה שסמכו בתימן על מה שאמר השואל הזה בדבר התר סמוכה לדופן והעלת צמחים בבדיקתה במים פושרין הלכו אחר ההקיש ומה שמחייב העיון, אבל הם שנו ממנהג בני הגלות. אף על פי שהם מביאים ראיה מדברי החבור (הרמב"ם הל' שחיטה פרק ז, ב, שפוסק ש"אם נמצאת נקובה ונמצא בדופן מכה במקום הנקב, תולין במכה, ואומרים שאחרי השחיטה ניקבה כשנפרק מהמכה") מן הדין היה, ואולם כבר אמר: לא ראינו מי שהורה כך ולא שמענו במקום שעושין בו כך. ובכיוצא בו נאמר דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם".

⁴⁹ הרב יחזקאל אברמסקי. תשובתו נמצאת בהקדמה לציץ אליעזר חלק ד, למרות שלדעתו אם נתייבש כעץ ואין בו שום טעם – מותר: "אמנם כן להלכה לא נראה בזה איסור, אבל למעשה יש להתייבש אם לא יכשלו על ידי הוראת היתר בדבר זה... ואין זה פחד שוא אם נחשוש שהוראת היתר בדזשעלטין (גילטין) תחזק את הדעה המשובשת הנפוצה כל כך בדורנו בזדון ובשגגה שהאיסור וההיתר הוא בידי הרבנים כחומר ביד היוצר. ועל כגון זה נאמר ביומא (דף מ' ע"א) "אל תתנו מקום לצדוקים לרדות" "שיאמרו לפי רצונם הם עושים הכל" (רש"י שם), וזה לשון רבינו חננאל במסכת שבת (דף קל"ט ע"א) "ומה שמעינן שאפילו דברים המותרים כגון אלו וכדומה להן המסורין לעם הארץ אין אדם רשאי להורות להן להיתר אלא יחמיר עליהן לאיסור".

⁵⁰ שו"ת אהב משפט, יורה דעה נו (הרב פראגיי בן אליהו עלוש, תוניס, 1854-1921), דעת הרב השואל; שו"ת שואל ונסאל ח"ג שפח.

אין להתיר כבד שנצלה כשהוא מחובר לעוף⁵¹; אסרו אכילת ערמונים שבושלו על ידי גויים למרות שהוא מאכל שאפשר לאוכלו גם ללא בישול⁵²; אין למחות בידי הנהגים להטביל כלי עץ אחרי הגעלתם לפסח למרות שההלכה היא שיש להטביל רק כלי מתכות⁵³; אין להתיר יין יהודי שנמצא בחצר הגוי אף על פי שביד הישראל מפתחות אוצר היין⁵⁴; אין להתיר לאכול חמאה של נכרים במקום שנהגו לאסור⁵⁵; מנהג מתקופת הגאונים שאסרו לאדם ליגע במשכב ומושב נידה, ואסרו לנידה לאפות ולבשל למרות שבאותה תקופה כבר בטלו דיני טומאה וטהרה ואין כלל איסור בדבר⁵⁶; לא התירו לנידה לרוחץ וללבוש לבנים

⁵¹ תשובת רבי יצחק ברבי יהודה, ראש ישיבת מגנצא, מובא בכמה ספרי הלכה. ראה עדיאל שרמר, 'מעשה רבי', עמוד 63-64. למרות שמותר מהדין, אחרי שקולף הכבד וסביביו זורק. עיין בבלי חולין קי"א ע"א: "דרש מרימר, הלכתא בין כבדא בין כחלא, תותי בשרא - שרי, עילוי בשרא - דיעבד אין, לכתחלה לא", רמב"ם מאכלות אסורות פ"ו ה"ח; שולחן ערוך יורה דעה עג, ד. סוף התשובה מובא גם בספר האורה חלק ב, עב: "ויש מחמירין בדבר והרבה דברים יש שמוותרים, ואחרים נהגו בו איסור. ואין אדם רשאי להתיר בפניהם כדי שלא יבוא הדבר לידי קלקול, וכל שכן בדבר הזה, הואיל ויש שמחמירין במצוה להחמיר לגדור גדר ולעשות סייג בדבר".

⁵² כרך של רומי, הרב ישראל מאיר בן אליעזר חוץ (איזמיר-ביירות, 1808-1862) תשובה כד. ⁵³ פסק הראב"ן (רבי אליעזר בן נתן, אשכנז, 1090-1170 לערך), פסחים: "וכלי מתכות בעו טבילה כדאמרין בשילהי מ"ס ע"ז (ע"ה ב) כלי מתכות אמורין בפרשת מדין, ואגב טבילת כלי מתכות הנהיגו העולם אף בכלי עץ ודברים המותרים ונהגו בהן איסור אי אתה מתירן". וכך מביא נכדו הראב"ה, חלק ב - מסכת פסחים סימן תסד: "במגנצא נוהגין בפסח להטביל כלים אחרי ההגלה והליבון ואפילו כלי עץ. וכן כתב זקנינו, ואמר כי) דברים המותרים ואחרים נהגו בהן) איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם. ובקולוניה לא נהגו כך. ונראה דאגב כלי גויים של מתכות הנהיגו ככולם".

⁵⁴ שו"ת הרשב"א חלק ג סימן רלו: "אשר שאלתם על היין של הנכרי שטהרו ישראל ונתנו בבית שבחצר העכו"ם בעל היין בעצמו, ושהעכו"ם דר באותה חצר ואין ישראל המטהר אותו דר שם וביד ישראל הנזכר שני מפתחות שיש לאוצר היין, ושאלתם אם היין הזה מותר אם לאו. **תשובה** איני מוצא ליין הזה שום היתר מכמה צדדין. האחד... אבל ב' מפתחות לאו כשני חותמות. וגם עמדי על התקנה שתקנתם ושהסכמתם עליה וראיתי שהוא תקנת ותיקין ובעלי נפש והסכמת גודרי פרות בפני העבירה ועושיין סייג ראוי לכם ולכיוצא בכם ותחזקנה ידיכם שחזקתם אותה בכח החרם והנדוי. ואני תמה מי ערב אל לבו לגשת לנגוע אליה והלא אמרו חז"ל שכל שאדם אוסר על עצמו אפילו בדברים המותרין או אפילו נהג בה איסור הרי הוא אסור עליו כשל תורה ואם נשאל אין מתירין לו, וכדגרסינן דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור נשאל אין מתירין להם".

⁵⁵ שו"ת מהרי"ל סימן לה: "ולאכול חמאה של גויים במקום שלא נהגו, תמיהני על המתיר... הואיל ומעידים זקני העיר שלא נהגו היתר מקדם, איכא למימר שלא נתפשט שם ההיתר והחמירו על עצמן, והו' דברים המותרים ואחרים נוהגים בהן איסור דאי אתה רשאי להתירן בפניהם, דמהאי טעמא עשה מהר"ם מסגרת לתנורו שלא תחמם שפחתו בשבת בית החורף, אף על גב שהיתר גמור הוא בעינינו".

⁵⁶ תשובות הגאונים - גאוני מזרח ומערב סימן מד; אוצר הגאונים, כתובות, התשובות סימן תנט: "הכי אמר רב שרירא גאון. ושאלתם הא דאמור רבנן כל מלאכה שהאשה עושה לבעלה נדה עושה לבעלה חוץ ממיאגת הכוס והצעת המטה וההרצת פניו ידיו ורגליו היינו במקומו מחמירין על עצמנו שלא יגע אדם במשכב ומושב של נדה אלא שיכבס את בגדיו ויטהר את עצמו ואינה אופה ולא מבשלת לנו כל ימי נדתה, עד שקמו תלמידים בזמן הזה ובקשו לשנות מנהגנו בדבר ואמרו שלא לפרוש ממשכב ומושב של נדה שאין לנו טהרה משאר טמאות כגון טומאת מת והביאו על זאת טעם לדבריהם ואמרו וכי יש טהרה לחצאין? וכיון שאי אפשר לנו לטהר משאר טמאות אין לנו לפרוש ממשכב ומושב של נדה ושלהם דברים הללו שאסרו רבותינו לא אסרום משום טומאה אלא שדברים מביאים לידי הרגל עבירה הם לעשות סייג לאיסור, אבל משום טומאה לא. ותו אמרינן נדה קוצה לה חלה ושלחו ממתובה הקדושה שדה מותרת ללכת לבית הכנסת ולהתפלל ולבושת בגדי בעלה ולבוש את בגדיה ובלבד שלא יהיו בהם דם וכשראו קהלינו ושמעו את הדבר הזה בפרקי' והלכות וטעמים מקצתן נתפרו ידיהן בנדות והתירו אותן והשאר עמדו על מנהגם הראשון עד שתבא אליהם תשובת אדוננו ותבאר לנו מנהגכם ותאיר בת עינינו ותסיר הספק מלבנו כי בטוחים אנחנו שנשמע מפיך הלכה למשה מסיני. (תשובה) היו יודעים שדברי התלמידים דאלה יש לו עיקר... ומאז אין ישראל מוזהרין שמונעין מלהטמא במשכב נדה ומושב

תוך שלושים לאבלה, למרות שההלכה מתירה אחרי שבעה ימים⁵⁷; אין להתיר למי שנהג להתענות ביום הירצייט של אביו לאכול בסעודת סיום מסכת⁵⁸; חובה ללכת עם כיסוי ראש למרות שמעיקר הדין זו רק מידת חסידות⁵⁹.

אלו המקומות שמצאתי המביאים את הכלל שאנו עוסקים בו להלכה בצורה מפורשת⁶⁰. יש מספר תשובות הרומזות להלכה זו אך ללא אזכרה מפורשת. הנושאים מסודרים על פי סדר ההלכות בטור-שולחן ערוך ולא על פי סדר כרונולוגי.

למעט המהרשד"ם (הערת שוליים 46), כל הפוסקים המביאים כלל זה בהלכה חיו במקומות ובתקופות בהם לא היו הגירות ותזוזות אוכלוסין גדולות, וממילא היה מנהג מקום ברור ואפשר היה לפסוק בבירור 'דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אין אתה רשאי להתיר בפניהם'. בתקופות בהן קהילות נעקרו ממקומם ונאספו למקום אחר, וממילא היה באותו מקום ריבוי מנהגים, כגון תקופת גירושי היהודים באירופה בימי הביניים⁶¹, אחרי השואה, ובעליות לארץ ישראל ובפרט בדורות האחרונים, רוב הפוסקים לא השתמשו בכלל ההלכתי שאנו עוסקים בו⁶².

וכל הטמאות, ומי שחפץ ליגע בכל טומאה אין עליו איסור אלא שחייב לטהר עצמו בעתות שהוא חייב להכנס למקדש... ועכשיו יש חשש מפני עם הארץ שלא ישמעו הדבר ויפרצו ובאין לידי עבירה, ויש מן הדין שינהגו בו איסור ויעשו סייג לתורה ויחמירו בו... וסייג נעשה בזה והפורץ בו ראוי שישכנו נחש של חכמים, ועכשיו אי אפשר שאנשי חכמה הם ומה שהם ראויים להגיד לפני כל הקהל מגידים להחמיר ואמונה הוא שיגזרו גזרות בישראל ולא ירויחו לפרוץ כי פרצה קוראה לגנב ומי שראוי להיות בין אנשי לבב כן יעשה כי בבקשכם הלכה למשה מסיני הגדנו לכם דבר על בוריו".

⁵⁷ הרב יצחק ב"ר קלונימוס, 1190-1250 לערך, למניינם. באור זרוע ח"ב, הלכות אבילות סימן תנא, מביא תשובת יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר מאיר: "אשר שאלת על הנדה אם יכולה לרחוץ וללבוש לבנים בתוך ימי ליבונה בתוך ל' לאבלה. (תשובה) לאחר שבעה הרחיצה מותרת שכן למדונו רבותינו 'אבל כיון שעמדו מנחמין מאצלו מותר ברחיצה'. ונהגו העולם איסור מפני (הכיבוס). ואיני מתיר לכל אדם לרחוץ לאחר שבעה מפני כי דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אין חכם רשאי להתיר. אבל במקום מצוה (מתיר). אמנם להלכה התירו רחיצה של מצוה בשינוי". רמ"א יורה דעה שפא, ה.

⁵⁸ שו"ת מהרי"ל קנז, ב: "וביום שמת בו אביו אם מותר לאכול בסיום בלא התרה... (תשובה) ויום שמת בו אביו נהוג לעמא להתענות, והוי כמו דברים המותרים ואחרים נהגו (בו) איסור... והא יום שמת בו אביו חמיר טפי דרגילים לידור כדפי' רש"י פרק שבועות שתיים ומנהג פשוט הוא כמו (תענית) בערב ראש השנה".

⁵⁹ הנהגות ופסקים (הגרי"ח זוננפלד) השכמת הבוקר ונטילת ידים, ה: "מה שהוזכר בפוסקים שצריך לילך בכיסוי ראש משום מידת חסידות, אם הוא בפני אנשים שנהגים בזה איסור צריך הוא לילך כן מעיקר הדין. ובהערה ג בסופו: "ועוד יש לומר דעיקר הדין אם כיסוי הראש הוא ממדת חסידות או מעיקר הדין, אבל בין כך ובין כך אין אנו מתירים דבר זה. ורק הני"מ למי שלא הורגל בכיסוי הראש, ואינו במקום שיש בו מנהג כללי". ראה גם מעדני אשר סימן יג; שו"ת אור לציון חלק ב, הערות פרק ז, הלכות תפילה הערה יג. ובשו"ת דבר משולם ח"א, יג: "כתב המשנה ברורה ס"ק יא דלענין גילוי הראש די בכיסוי היד על הראש... ויש אומרים דהוי מכלל דברים המותרים ונהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתיר בפניהם".

⁶⁰ חיפשתי ביאוצר החכמה, בפריקט השו"ת גרסה 31, ובספרים שונים. הובאו כמובן הפסקים ההלכתיים, לא החידושים על התלמוד.

⁶¹ העיקרים שבהם: גירוש יהודי אנגליה ב-1290 למניינם; גירוש יהודי צרפת ב-1181, 1289, 1306 (הגירוש הגדול), 1322, 1394; גירוש היהודים מספרד ב-1492 ומפורטוגל ב-1496.

⁶² יש תלמידי חכמים בני זמננו שהביאו כלל זה בפסיקתם, אך פסקים אלו לא נתקבלו בציבור הרחב. ראה הערות שוליים 27, 59.

למרות מספר הדוגמאות הרב שהבאנו יש לציין את מיעוט השימוש בכלל זה בהלכה. מסתבר שלמרות שמצב בו יהודי שמנהגו להתיר הגיע למקום שנהגו לאסור היה שכיח ביותר, בכל זאת הפוסקים השתמשו בכלל זה בתשובותיהם ובספרי הלכותיהם מעט מאוד באופן יחסי.

האם נאמר כלל זה גם במקום שאין חשש שיעבור על איסור

הטור פוסק שימי חנוכה "מותרין הן בעשיית מלאכה" אבל מוסיף (אורח חיים תרע):

וגם אם יש מקומות שנוהגין איסור בכל היום אין להקל להן, משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם.

הבית יוסף על אתר מסביר שבעל הטורים הבין שכלל זה נאמר גם במקום שאין כלל סרך איסור, אולם הוא עצמו סובר שבמקום שאין כלל סרך איסור אין בעיה להתיר את המנהג גם במקום שאסרו:

וסובר רבינו שאף בדבר שאין בעניינו שום צד איסור לומר דגזרו הא אטו הא מיתניא, ומפני כך כתב דבחנוכה אף על פי שאין שום זמן ממנה (ש)אסור בעשיית מלאכה לא ביום ולא בלילה, אם היו נוהגים איסור בכל היום אין להקל עליהם. ואינו מוכרח דאיכא למימר דכיון דאין בו צד סרך איסור לית לן בה.

בשו"ת דברי יוסף⁶³ מקשה על סברת הבית יוסף שהרי מצינו במגילה שרב קילל את היבול שנזרע בפורים, ומפורש בגמרא שהוא משום דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, אף על פי שבפורים אין כלל סרך איסור⁶⁴, אבל מסייג שכל זה דווקא כשהמנהג נוסד ללא טעם ויסוד, כמנהג של "העולם", אבל מנהג שיש לו טעם או סמך מדברי חז"ל חלילה להתיר במקום שנהגו איסור:

ודע דזה שאמרנו דכל מנהג דאין בו סרך איסור דאורייתא או דרבנן דלא הוי מנהג, היינו דוקא בשאין למנהג שום טעם ויסוד, אבל אם הוא מיוסד עפ"י איזה טעם וסמך מדברי חז"ל הוי מנהגא, שהרי ראש חודש אין בו סרך איסור מלאכה, כדאמרין בפרק אין דורשין (חגיגה יח, א) דמותר בעשיית מלאכה, ועכ"ז אמרו בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א; תענית פ"א ה"ו) דהנשים שנהגו שלא לעשות

⁶³ הרב יוסף אירגאס, איטליה, 1685-1730. נפטר בליוורנו.

⁶⁴ ומתוך שם "דמלאכה דפורים שאני, משום דכתיב (אסתר ט, יט) שמחה ומשתה ויום טוב, דמשמע דמתחילה בעו למיסריניהו במלאכה, אלא דלא קבילו עלייהו איסור מלאכה כדאמרין שם בגמרא דלבסוף כתוב ימי משתה ושמחה ואילו יום טוב לא כתוב, וכיון שכן שלא התירו המלאכה בפורים רק מדוחק משום דלא רצו לקבלה, לכן במקום שקבלו ונהגו שלא לעשות מלאכה שפיר הוי מנהג".

מלאכה ביומא דירחא - מנהגא, והיינו ודאי מפני שיש טעם למנהג הנשים, כדאיתא בפרקי דר"א (פרק מד) שלא רצו ליתן נזמיהם לעגל ונתן להם הקדוש ברוך הוא שכרן שיהיו משמרות ר"ח יותר מהאנשים, ומינה משמע דדוקא נשים הוא דהוי מנהגא מהטעם הנזכר ולא אנשים. ושוב מצאתי כן בפר"ח (או"ח סי' תיז סק"א). ועם זה יתורץ מה שהקשה הב"י (בסי' תרע) על הטור דכיון דאין בו צד סרך איסור לית לן בה, די"ל דאע"ג דבחנוכה אין בו זמן דאסור במלאכה, מ"מ כיון שנעשה הנס ע"י אשה שפיר מצי לקבולי עליהו איסור מלאכה, דיו"ט דידהו חשיב, ודמאי לר"ח דכיון דאיכא טעם וסמך למנהג אין מבטלים אותו, וכ"כ הב"ח (או"ח סי' תיז ס"א) וט"ז (שם סק"א).

ראיה לדברים אלו מביא הרב יששכר שלמה טייכטל⁶⁵ מהמדרש המביא מנהג בני מגדל צבעיא שהיו נוהגים לא להשתמש בעצי השיטים הצומחים שם, משום מסורת שממקום זה קצץ יעקב אבינו שיטים למשכן. זו לשון המדרש (בראשית רבה צד, ד):

ויסע ישראל וכל אשר לו ויבא בארה שבע, להיכן הלך? אמר רב נחמן שהלך לקוץ ארזים שנטע אברהם זקינו בבאר שבע... כתיב (שמות כו) והבריה התיכון בתוך הקרשים, אמר ר' לוי והבריה התיכון שנים ושלשים אמה היו בו, מהיכן מצאו אותו לשעה? אלא מלמד שהיו מוצנעין עמהם מימות יעקב אבינו... א"ר לוי ממגדל צבעיא קצצום והביאום עמהם למצרים ולא נמצא בהם לא קשר ולא פקע, **אעין דשיטים הוה במגדלא והיו נוהגים בהם איסור משום קדושת הארון**, אתון ושאלון לרבי חנינא חבריהון ורבנן, **אמר להם אל תשנו ממנהג אבותיכם**.

ברור הדבר שאין כלל איסור בשימוש באותם עצי שיטים, ובכל זאת פסק רבי חנינא לא לבטל מנהגם. על פי זה פסק הרב טייכטל (שו"ת משנה שכיר אורח חיים שיח):

אם כן ראיה ברורה לדברי הידברי יוסף' דהיכא דיש טעם להמנהג שפיר הוי מנהגא, והיא ראיה אלימתא. שוב מצאתי בהלכות קטנות (ח"א סי' קג) שכבר קדמני בראיה זו⁶⁶.

בהמשך דבריו הוא מסביר שלדעתו מחלוקת הטור והבית יוסף היא מחלוקת בבלי וירושלמי, דרבי חנינא אזיל בשיטת הטור ורבנן דפליגי עליה סוברים כבית יוסף.

⁶⁵ הונגריה-סלובקיה, 1885-1944. מחבר 'אם הבנים שמחה'. נרצח בדרך לאשוויץ.
⁶⁶ ועיין שם שמאריך ודן בראיה זו.

הרב מלאכי בן יעקב הכהן (מחבר יד מלאכי) תלמידו המובהק של הרב יוסף אירגס פסק כטור (יד מלאכי כללי הדינים כלל קסד)

דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם, לא דווקא נאמר בדבר שיש בו סרך איסור אלא אף בדבר שאין בעניינו שום צד איסור לומר דגזרו הא אטו הא - אמרינן כן, ב"י א"ח סי' תר"ע לדעת הטור (והרב"י שם כתב דאינו מוכרח דאיכא למימר דכיון דאין בו צד איסור לית לן בה) ולזה נוטה דעת המגן דוד שם ס"ק ב'.

כשהמנהג מקורו בטעות

גישות שונות היו בין רבני אשכנז וצרפת ביחס למנהג שמקורו בטעות. הרב יצחק בר דורבלו, תלמידו של רבנו תם⁶⁷ (תשובתו מובאת במחזור ויטרי סימן רעה) מביא את גישת רבי יצחק בן יעקב (ר"י הלבן) האוסרת, אך הוא עצמו פוסק לקולא:

כשבאתי אצל הרב רב יצחק בר' יעקב הלבן בבהם בעיר פרגא נומיתי לו שכן שאלוני ברוסייא וכן השבתי. אמר לי זו בדינו היא. אין אנו חסירין בזה. אבל מעולם לא מלאני לבי להתיר לבני מדינה דבר שלא נהגו בו היתר. כדאמרינן דכותאי ובני מדינה סרכי מילתא. ואף על פי שנהגין איסור בטעות ואם ידעו בו היתר חזרו בהם אינו רוצה להתיר בפניהם.

והרב ר' ניסים בן רבנא יעקב מתשובת הגאונים פ"י במגילת סתרים שלו על פי תלמוד ירושלמי הא דאמרי' בפסחים פ' מקום שנהגו ובדוכתי טובא דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירו בפניהם. הני מילי בדבר שנהגו בו איסור מדעת. שאפילו ידעו שהוא מותר נוהגין בו איסור אבל דברים שנהגו בהן איסור מחמת טעות שהיה בידם שאינן יודעין היתר בדבר. ואם היו יודעין בו היתר היו חוזרין בהן אתה רשאי להתיר בפניהם: יצחק בר דורבלו.

כגישה המתירה פסק רש"י בכמה מקומות⁶⁸ אולם חכמים רבים מצרפת ואשכנז נמנעו מלהתיר גם כאשר ברור היה שנהגו איסור בטעות, כדוגמת פסק המהר"ם מרוטנבורג (שו"ת סימן קצג, דפוס לבוב):

⁶⁷ על חכם זה עיין 'רבנו תם', ריינר, עמוד 128-130.
⁶⁸ ראה הערת שוליים 33, ובספר 'מעשה רב', עדיאל שרמר עמוד 66.

ועל החמאה של גוים. ר"ת ור"י מתירין, גם בתשובת הגאונים כתוב להיתר. אמנם בתשובת הגאונים שלי כתובה תשובת רב נתן מאפריקא ז"ל, עד עכשיו היינו נוהגים להיתר, אבל משהתחילו להביאם מחמת ומגוש חלב ומזייפין אותן בחלב, אנו מנדין כל מי שיאכל אותן וישר כחן אותן שאינם אוכלין אותן. ומכל מקום הואיל ונפק מפומייהו דרבתינו הנקובים בשם להיתר, לא מחמירין כולי האי לאסור הכלי שנתבשל בהם למי שאינו רגיל לאוכלה. **ומנהג רווח בכל ארץ אשכנז שלא לאוכלה, לבד מעיירות העומדות על גבולי צרפת.**

ובהערה ד' בתשובה זו⁶⁹ מובאת תשובת הרב אברהם אחיו של המהר"ם:

בשאלת רבי אברהם אחי המהר"ם לרבינו (בחוברת המאור אדר תרצה, הובאה בתפ"מ ח"ב תשובות סי' נד) הק' אטו גוש חלב הוא רובא דעלמא? ורבינו משיב לו שם דאע"פ שיש פנים להתיר באותן המקומות שעליהן סובבה השאלה שם גם מחמת שאין מגדלין שם דבר טמא והוחזקו בו להיתר, **מכל מקום אין להתירה דילמא נפיק מיניה חורבא בשאר מקומות.**

לעומת חכמי אשכנז, חכמי ספרד פסקו שכאשר ברור למורה ההוראה שהמנהג שנהגו - בטעות יסודו, יכול להתיר. כלשון הרשב"א (בשו"ת א, צח):

ואין מקום להתיר אלא בצד אחד והוא שידענו בברור שטעו באיסור. וכגון שהגענו לדבר ברור כיצד יצא האיסור. וכגון שבא אחד והורה להן בטעות. או שטעו במשמע דבריו וכעין מעשה דההוא תלמידא דדרש מי ביצים אין מכשירין וטעו בין ביצים לבצעין. **הא בכל שאר העניינים אין מתירין להם** כי שמא כך קבלו מפי חכמיהם או שמא נהגו אבותיהם איסור לגדר. **וזהו שאמרו דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, נשאל ואין מתירין לו.**

דברים המותרין ואחרים טעו בהן באיסור - **נשאל ומתירין לו.**

נשים לב שהרשב"א מדגיש שמורה ההוראה אינו יכול להתיר את מנהג האיסור אלא דווקא כשברור לו כיצד השתלשלה הטעות: מפוסק שטעה, שטעו במעשיו או בדבריו. **משמע שבמצב בו ההלכה מתירה ולא ברור מהיכן נולד מנהג האיסור - אין להתיר,** ובוזה נאמר הכלל של 'דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, אין רשאי להתיר בפניהם'. הרשב"א (שם) מסיים את דבריו באזהרה:

⁶⁹ ההערות על שו"ת המהר"ם מרוטנבורג דפוס לבוב נכתבו על ידי הרב יוסף שאול נתנון, רבה של לבוב, 1875-1810, מחבר שו"ת שואל ומשיב.

וגם המורה להיתר צריך שיהא זריז ובעל דעת וירא חטא. שלא יתיר בכל מקום ובפני כל אדם כדי שלא יבואו לדמות דבר בדבר ויקל אפילו לאיסורין.

הרשב"א מסביר את סברתו בחידושו לחולין (י"ח ע"ב) לגבי מוגרמת⁷⁰:

ולפיכך הקשו אפילו לא אמרוה רב ושמואל, מ"מ מודה הוא דחומרא הוא שהחמירו על עצמן, וה"ל כדברים המותרין ואחרים נהגו בהן איסור דנשאל ואין מתירין להן.

ועדיין קשה לי ומאין להן דרבי זירא מודה דמשום חומרא נהגו בכך דלמא מטעא טעו?

ולפיכך נ"ל שכל מה שנהגו באיסור ואין אדם יודע עיקרו של איסור מחמת טעות או מחמת חומר, נשאל ואין מתירין לו דדילמא משום חומר (נהגו) ועד שנודע שעיקרו מחמת טעות היה אין מתירין לו.

גם התשב"ץ (שו"ת ב, מו) מביא כלל זה, אך אינו מצריך לכאורה וודאות מהיכן נולד מנהג הטעות:

ובענין דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאין אדם רשאי להתירן בפניהם... לא בכל הדברים נאמר אלא בדברים שיודעים שהוא מותר ונהגו בהם איסור משום חומרא ומשום גדר וסייג, כעובדא דיהודא והלל שרחצו שניהם כאחד בכבול, ולעזה עליהם מדינה לפי שנהגו בו איסור משום סייג כדי שלא יבא לרחוץ עם אביו שהוא אסור מן הדין. אבל אם טועים שסוברים שאסור מה שהוא מותר, מתירין להם ומודיעין אותם שהדבר מותר הוא וטעות הוא בידם מנהג האיסור שנהגו בו.

מניסוח התשב"ץ משמע שכאשר מורה ההוראה יודע שמנהג האיסור נבע מחומרה או מגדר וסייג אינו יכול להתיר את מנהג האיסור. אך משמע שאם אינו יודע מה מקור המנהג, ויודע שההלכה מתירה, יכול להורות להיתר גם אם לא ברור לו כיצד נוצר המנהג. התשב"ץ מביא ראיה לדבריו מהתוספות על המשנה בעירובין (פ"י מ"י; בבלי עירובין ק"א ע"ב):

נָּקַר (קָרַשׁ עַץ הַמִּשְׁמַשׁ לְנַעֲלַת הַדֹּלֶת) שֵׁשׁ בְּרָאשׁוֹ גְלוֹסְטְרָא (=עוֹבֵי, וְאִפְשָׁר לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בּוֹ לְדוֹךְ פְּלַפְלִין), רַבִּי אֲלִיעֶזֶר אוֹסֵר (לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בּוֹ לְנַעֲלַת הַדֹּלֶת), אֲלֵא אִם כֵּן קָשׁוֹר לְדֹלֶת וְרַבִּי יוֹסִי מֵתִיר.

⁷⁰ לשון מוגרמת כולל כל שחיטה שאינה במקום הראוי לשחיטה, כגון ששחט הקנה למעלה ממקום הטבעת.

אמר רבי אליעזר: מעשה בכנסת שבטבריא שהיו נוהגין בו היתר, עד שבא רבן גמליאל והזקנים ואסרו להן. **רבי יוסי אומר: איסור נהגו בו, ובא רבן גמליאל והזקנים והתירו להן.**

שואל התוספות (שם ד"ה 'רבי יוסי אומר') כיצד היה יכול רבן גמליאל והזקנים להתיר את המנהג האסור לרבי יוסי, והרי 'דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם!' ומתרץ:

ויש לומר דהיינו כשיודעים שמותר ומחמירין על עצמן שלא ירגילו בני אדם להקל ויבאו להתיר איסור, **אבל אם מחמירין מחמת טעות מותר להתיר בפניהם.**

התשב"ץ מדייק שיטתו, שהרי התוספות אינו מצריך שמורה ההוראה יבין מהיכן השתלשלה הטעות כדי להתיר. התשב"ץ מוכיח כך גם ממעשה רבי שהתיר אכילת עלה ירק בבית שאן ללא הפרשת תרומות ומעשרות (חולין ו' ע"ב) למרות שמנהג המקום היה לאסור, ולא הצריך הבנה מהיכן נבע המנהג.

כאשר התברר שמנהג האיסור בטעות, מביא הרמ"א (יורה דעה ריד, א) שלוש דעות האם הותר מנהג האיסור מיידיית, האם צריך כעין התרת נדרים או שנאסר לו עולמית, ופוסק שהמנהג שמותר מיידיית⁷¹:

הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים, לא הוי כאילו קבלום בנדר (ירושלמי, רבנו ניסים בתוספות). ויש מי שאומר שאם טועה ונהג איסור בדבר המותר, נשאל ומתירים לו בשלשה כעין התרת נדרים (רשב"א, ר"ן). ואם יודע שהוא מותר ונהג בו איסור, אין מתירין לו אפילו כעין התרת נדרים, דהוי כאילו קבלו על עצמו כאיסורים שאסרתן תורה שאין להם היתר לעולם (והמנהג כסברה הראשונה).
כך מביא גם היד מלאכי (כללי הדינים כלל קסו):

דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור וכו', **היינו בדברים שידוע שהם מותרים אלא שנוהגים בהם איסור משום סייג, אבל אם נהגו בהם איסור מפני שהיו סוברים בדעתם שהוא איסור, נדר טעות הוא ומותר להתירו להם, פרי"ח** אי"ח סי' תס"ח ס"ד לפי הסכמת רוב המפרשים (וכ"כ התוס' בעירוובין ק"א ב' ובפסחים נ"א רע"א) וכן תמצא בתשב"ץ ח"ב סי' מ"ו ע"ש.

⁷¹ ראה גם בפרי חדש אורח חיים תצו, ב, המאריך ודן בדעות השונות.

על פי זה פוסק החיי אדם (הלכות שבת ומועדים, כלל כקו סעיף ז):

דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור מחמת שהיו סוברים שהוא איסור ועכשיו נתברר לו שהוא מותר, או שהיה סבור שהוא איסור גדול ונתברר לו שאין איסור כל כך, אף על גב שיש אומרים דצריך התרה, כבר כ' רמ"א ביו"ד סימן רי"ד סעיף א', **דנהגין כסברת האומרים דאינו נדר כלל ואין צריך התרה. ולפי זה אותן הנהגין לאכול כל ימי הפסח מצה שמורה מחמת שהיו סוברים שמצוה לאכול שמורה כל ימי פסח, רשאים לשנות בלא התרה, דבאמת אין מצוה כלל, רק בלילי פסח למצת מצוה... ולפי זה נראה לי פשוט, דמה שיש נוהגים שלא לאכול צנון ושומים שאין לזה שום טעם וריח, מותר להתיר להם בפשיטות, דבדאי בזה לא שייך שום סייג.**

במקום שיש לחוש למכשול עבירה אפשר להתיר את מנהג האיסור

על פי דין תורה כל דם שרוּאָה אחרי שבע לזכר או ארבע עשרה לנקבה הרי הוא דם טוהר שתולין הדם בפצע ולא בווסת (עד ארבעים לזכר ושמונים לנקבה)⁷². מתקופת הגאונים החמירו שאם רואה דם תוך כדי תקופה זו (ארבעים לזכר ושמונים לנקבה) לא מסתמכים על היתר דם טוהר⁷³. הראשונים העידו על מנהג קדום שהיולדת לא טובלת לפני מלאות ארבעים יום לזכר ושמונים יום לנקבה גם אם פסק דמה. כך כתב הריב"ש (שו"ת מ'):

אבל במה שנהגו שם להחמיר בימי טוהר של יולדת אף אם אינה רואה בהן, בזה אני אומר שאם נהגו זה לגדר ופרישה אף על פי שידוע שהוא מותר או מפני נקיות

⁷² דעת רב במסכת נידה ל"ה ע"ב, והלכה כמותו. מרימר בדף ס' ע"א: "דריש מרימר הלכתא כוותיה דרב בין לקולא בין לחומרא". רמב"ם הלכות איסורי ביאה פ"ד ה"ה: "כל דם שתראה היולדת בתוך ל"ג זכר וס"ו של נקבה הוא הנקרא דם טוהר, ואין מונע את האשה מבעלה אלא טובלת אחר שבעה לזכר ואחר ארבעה עשר לנקבה ומשמשת מטתה אף ע"פ שהדם שותת ויורד". ראה גם רמב"ם שם פ"ז ה"ז.

⁷³ רמב"ם שם פ"א ה"ה-ה"ז: "וכן כל היולדת בזמן הזה הרי היא כיוולדת בזוב וצריכה שבעת ימים נקיים כמו שביארנו, ומנהג פשוט בשנער ובארץ הצבי ובספרד ובמערב שאם ראתה דם בתוך ימי מלאות, אף על פי שראתה אחר שספרה שבעת ימים נקיים וטבלה, הרי זו סופרת שבעת ימים נקיים אחר שיפסוק הדם ואין נותנין לה ימי טוהר כלל, אלא כל דם שתראה האשה בין דם קושי בין דם טוהר הכל טמא וסופרת שבעת ימים נקיים אחר שיפסוק הדם. ודין זה בימי הגאונים נתחדש והם גזרו שלא יהיה שם דם טוהר כלל... ושמענו שבצרפת בועלים על דם טוהר כדין הגמרא עד היום אחר ספירה וטבילה מטומאת יולדת בזוב ודבר זה תלוי במנהג".

הבית יוסף (יורה דעה קצד, א) מביא ראשונים הסוברים שאינו תלוי במנהג ואסרו: "ומה שכתבו (הגהות) בשם האלפס והרוקח והראב"ד והרמב"ן היינו לומר שהם סוברים שמכח חומרת רבי זירא אסור לבעול על דם טוהר ולפי דבריהם אין שום מקום רשאי לנהוג היתר בדם טוהר שחומרת רבי זירא פשטה בכל ישראל. והתוספות ורבינו תם וספר התרומה וסמ"ג סוברים שאין דם טוהר בכלל חומרת רבי זירא אלא הוא תלוי במנהג ולפיכך אף על פי שחומרת רבי זירא פשטה בכל ישראל יש מקומות שבוועלין עוד היום על דם טוהר (וכרמב"ם)".

מפני שבאותן הימים דמים מצויים בה ראוי להניחם על מנהגם ואין מתירין אותה בפניהם. אבל אם נהגו כן בטעות מפני שסבורים שאסורה מן הדין ראוי להודיעם שטועים הם והוא מנהג שיצא להם מן הצדוקים.

הבית יוסף (סוף יורה דעה קצד) הביא דברי ריב"ש אלו ומשמע שפסק כמותו. אמנם הרמ"א בדרכי משה (שם) מביא טעם למנהג זה⁷⁴. הנודע ביהודה (שו"ת מהדורא קמא, יורה דעה נד) מעיד שגם בתקופתו מנהג זה רווח, אך יוצא נגד המנהג ומביא כמה סברות לבטלו. תוך כדי דבריו מביא שבמקום שהמנהג יגרום למכשולים אין לומר ההלכה ש'דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אין אתה רשאי להתירם בפניהם':

שצוה את אשתו להקדים לדבר מצוה לטבול קודם מ' לזכר ופ' לנקבה ורעשה עליו כל המדינה כולה... בכל המנהגים הנ"ל יש לומר שמשום גדר ופרישות נהגו כן והרי זה כמו דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאין להתיר בפניהם... משמע שבמקום שהמנהג בין כולם להחמיר נקרא פורץ גדר.

(אבל) נלע"ד דהיינו בידוע שנעשה מתחלה בהסכמת חכמי העיר... אבל בלא הכי מי מעיד שלא נהגו כן הנשים מעצמם אחת מפי חברתה?

ועוד כיון שהרמב"ם קורא תגר ואומר שהוא מינות א"כ איך אפשר להעניש מי שמבטל המנהג, ויש לו עמוד ברזל הרמב"ם לסמוך עליו.

ועוד כי אני לדעתי אם היה בידי לכתוב לכל המקומות הנוהגים כן שיתאספו להתיר להם היה נחשב בעיני למצוה. כי לפי ששמעתי בעוונותינו הרבים ע"י מנהג זה באים באשכנז לכמה מכשולים ובמקום שיש לחוש למכשול עבירה לא שייך לומר אי אתה רשאי להתירם בפניהם...

ואם כן יפה עשה שלא חשש להמנהג הזה ואף על פי כן היה לו מתחילה להודיע לאחד מחכמי העיר ואם יש שם רב ומורה בודאי שלא יפה עשה שלא שאל אותו מתחלה... אבל מכאן ולהבא יהיה זהיר ברוחו שלא יקפוץ לבטל שום מנהג אף שהמנהג הוא גרוע בלי הוראת חכם הראוי להוראה...

⁷⁴ דרכי משה הקצר, יורה דעה קצד, ג: "אמנם לי נראה דמדברינו תם החמירו על עצמן כן, דהסמ"ג (לאוין קיא לח א) והגהות מיימוניות (פ"ז אות ב) כתבו אף על פי שכל הגאונים חולקים על רבינו תם, נהגו בצרפת להחמיר כרבינו תם לומר דאין עולין הואיל והדבר יצא מפיו עכ"ל. ואם כן הואיל ואין עולין ימי הלידה אף על פי שאינה רואה בהן א"כ לדין שאין נוהגין בשתי טבילות אם כן פשוט שצריכה להמתין מלספור ז' נקיים עד אחר ארבעים יום לזכר ושמונים יום לנקבה ומוזו נשתרבה המנהג ולכן אין למחות כלל ביד הנוהגין להחמיר כדעת רבינו תם... כן נראה לי ליישב המנהג ומכל מקום פשוט הוא דאין להחמיר במקום שמקילין הואיל וכל הפוסקים חולקים על רבינו תם".

נשים לב להנחיה של הנודע ביהודה לא לקפוץ לבטל המנהג, גם אם הוא "גרוע" ללא הוראת חכם, וכדברי הרשב"א (לעיל). גם הריטב"א⁷⁵ פוסק שאם המנהג עלול לגרום לאיסור מתירים להם אפילו בעל כרחם:

דכל שהיה מנהג בטעות נשאל ומתירין לו כדברי הירושלמי, ואפילו בכותאי נמי כיון דנשאלין ומראין שהלכה רופפת בידם, ומכל מקום אין נוהגים היתר בפני כותיים וכיוצא בהן שאינן בני תורה והיינו מתניתא דקתני דברים המותרים וכו' דלהתירם בפניהם אינו רשאי אבל להתירו להם אפשר כשנשאלו, **וגם כשלא נשאלו מתירים להם בעל כרחם כשיש במנהגם חשש גרם איסור** וכשהיא דבית שאן (דילמא אתי לאפרושי מן החיוב על הפטור ומן הפטור על החיוב).

מאידיך המהרי"ק (שו"ת סימן ט) סובר שאין לבטל המנהג אפילו יש בו נדנד איסור, שהמנהג עוקר ההלכה⁷⁶:

שמנהג העשוי לכבוד התורה דוחה אפילו איסור שבות דהיינו ריקוד ביי"ט כדאיתא בהדיא ביי"ט פרק משילין (דף לז)... וכל המשנה ידו על התחתונה, דאנו אין לנו בכל היוצא בזה אלא מנהג המקום ואפילו היה מנהג אחר הגון ממנו אין לשנות ממנהג המדינה... ועוד שהרי השיב הר"ר אביגדור כהן ז"ל איש הבא אל ארץ נושבת יהודים אם צריך לתת מס תוך י"ב חדש אם מנהג קבוע לחובה, איני יודע לפוטרו וכו' עד וגרס עלה בירושלמי **זאת אומרת המנהג מבטל הלכה**, ואמר נמי בגמרא דידן עד ופריך וניחזי היכי נהוג אלמא מנהג בני העיר דוחה את דין חכמי התלמוד.

החתם סופר (שו"ת אורח חיים סו) מסביר שהמהרי"ק דיבר על מנהג שיוסד בדבר שיש בו קצת איסור ויש לומר שוויתרו חכמים על איסורם, אך אם השתרבב אח"כ שהמנהג עלול לגרום לאיסורים ומכשולים, גם המהרי"ק יודה שמצוה לבטל המנהג:

ומכל מקום **אפילו למהרי"ק היינו כשהמנהג גופיה נתיסד אדבר שיש בו קצת איסור יש לומר חז"ל ויתרו איסורם** נגד מנהג עיר ועיר אעפ"י שאין הדעת נוחה מזה מכל מקום כך יש לומר למהרי"ק, **אבל מה שאיננו נוגע בגוף ההנהגה אלא שעל ידי זה נשתרבבו איסורים ומכשולים לא יהיה אלא דברי תורה שבטלו חז"ל**

⁷⁵ חדושי הריטב"א פסחים נ"א ע"א ד"ה יוהא דתניא אי אתה רשאי להתירם בפניהם'.
⁷⁶ כך פסק גם הרב יששכר בער בן ישראל לעזער, פולין, 1550-1623, תלמיד בעל הלבוש והסמ"ע, שו"ת 'באר שבע' סימן כב: "שי"מ בהדיא דאפילו עבדו איסור שבקינן להו בההוא מנהגא... ושמא יש לומר דדוקא כשהמנהג הוא בדבר האסור רק מדרבנן... אי נמי אפילו דבר האסור מן התורה אבל אין איסורו מפורש בתורה כתוספת יום הכפורים, אבל כשהמנהג הוא בעקירת מצוה המפורשת בתורה לא שבקינן להו בההוא מנהג דבכה"ג לא אמרו המנהג מבטל הלכה".

כמה מצוות עשה, שופר ולולב ומגילה משום שמא יעבירו והעמידו דבריהם במקום כרת בהזאה, משום שמא יבא לידי מכשול שמא יעבירו ואיך לא נדחה מנהג אם על ידי זה יבוא מכשולים ואיסורים.

ועל כרחך גם מהרי"ק מודה בזה דהרי פרק מקום שנהגו (נ' סע"ב) גבי דאפרושי חלה מארוזא ואמר ר' יוסף ליכלא זר באפייהו דלמא אתי לפרושי מפטור על החיוב, והתם ע"כ ברכו להפריש חלה דאל"ה הרי היה להם היכר שאיננו חלה גמורה ולא יבוא להפריש מפטור על החיוב אע"כ ברכו, ור' יוסף לא חשש לברכה לבטלה כיון שנהגו ואין במנהג עצמו שום איסור שייך וציונו, ואפ"ה כיון דחייש דישתרבב מזה מכשול אחר זמן שיפרישו מפטור על החיוב נתאמץ לבטל על ידי אכילת זר באפייהו ש"מ דכי האי גוני לכ"ע מצוה לבטל מנהגם.

ראייתו של החתם סופר היא מסוגייתנו עצמה: לא חששו בהפרשת תרומות ומעשרות מאורז לברכה לבטלה אך חששו למכשול שיפרישו מחיוב על פטור.

יישום כלל זה במציאות כיום בארץ ישראל

לאחר קיבוץ הגלויות במאה השנים האחרונות נוצרה מציאות מעניינת ומאתגרת במדינת ישראל, שהי קהילות רבות ממקומות שונים, בעלי מנהגים ופסיקות שונות על ארצה. אין דרך להכריע את ההלכה או ליצור מנהג אחיד כל עוד לא זכינו להקמת סנהדרין בירושלים. בהנחה שכל קהילה נוהגת במנהגה, יש לברר האם שייך לפסוק כיום לציבור על פי הכלל ההלכתי: "דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתירן בפניהם". יש לזכור שפעמים רבות באותה עיר, באותו רחוב, ופעמים רבות באותו בנין נמצאות משפחות הנוהגות בפסיקות ומנהגים שונים.

מסתבר שיש לחלק בין מנהגי קהילות למנהג שפשט ברוב ישראל. בעבר כאשר הגיע אדם בודד או משפחה לקהילה שנהגה איסור במקום מסוים, היה מקום לומר שאין להקל בפניהם מחשש שיגרום לזלזול בהלכה (מסרכי מילתא), או לנטישת המנהג (ולגרום שיעברו על 'בל יחל דברו' או על 'אל תיטוש תורת אימך'), אך כיום כל אדם מודע לריבוי המנהגים ולשונייים בין הקהילות השונות וממילא מסתבר מאד שלא יגיע לבטל מנהגו⁷⁷. דברים אלו נכונים גם לאדם שאינו שומר תורה ומצוות שמודע לריבוי מנהגים ומחלוקות.

⁷⁷ כדוגמה לדבר אביא דברי מחבר ספר 'הלכה ומציאות בזמן הזה', אות כב, הסובר שאין להתיר שימוש בחשמל בשבת משום זילותא דשבת, או מטעם דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאין להתיר. ברור לכל, שגם המחמירים שלא להשתמש בחשמל המיוצר בחברת החשמל אלא בגנרטורים פרטיים, יודעים שרוב הציבור החרדי-דתי מתייר להשתמש ברשת החשמל בשבת על פי היתרים רבים, ולא מסתבר שהמחמיר יבוא לזלזל בהלכה או לשנות מנהגו בגלל האחרים.

יתר על כן כיום תלמידי חכמים מצויים בקהילות השונות וילמדו את קהל עדתם מהו האסור והמותר מן הדין וממילא לא יבואו לזלזל בהלכה. דברי הגמרא בפסחים (נ"א ע"א), "כיון דלא שכיחי רבנן גביהו - ככותים דמו", אינם רלוונטים כיום היות ושכיחי רבנן. זאת ועוד רבים מעם ישראל בעלי "השכלה תורנית" ויודעים מה אסור מן הדין ומה רק מטעם חומרא ומנהג⁷⁸.

בשנים האחרונות נפוצים מאד ספרי ההלכה הכתובים בשפה הנוחה לקריאה ולמציאת הלכות, אתרים רבים באינטרנט ומאגרי מידע ממוחשבים מנגישים מאוד את ההלכות והמנהגים השונים ונמצאים בהישג יד, והרואה את חברו שנהג היתר בדבר שמנהגו לאסור לא יבוא לזלזל בהלכה או לנטוש את מנהגו שלו. אמנם תמיד יימצאו המזלזלים בהלכה בגלל אנשים הנוהגים היתר בדבר שאסור לאחרים, אך לרוב מדובר באנשים חסרי יראת שמים שאינם מקבלים עליהם עול חיוב ההלכה.

גם לטעם חשש 'בל יחל דברו' או 'אל תטוש תורת אמך' מסתבר שמציאות ריבוי המנהגים בחברה הישראלית לא תגרום למאן דהו לשנות ממנהגו, שהרי רוב תושבי ישראל גדלו בחברה בעלת ריבוי מנהגים וברור להם שמנהגם שלהם שונה מהאחרים. גם כאן, בוודאי יימצאו אלו שעלולים לנטוש את מנהג אבותם בגלל גילוי מנהג האחר, אך מדובר על פי רוב באנשים ללא מסורת מנהג ברורה (כחוזרים בתשובה) או ללא מחויבות מלאה להלכה. יש להוסיף שבגלל קיבוץ הגלויות, שבירת מסורת בית אבא (השואה, הגירה ועליה לארץ, חזרה בתשובה ועוד) רבים מאמצים מנהגים שונים על פי הקהילה הקרובה (בית הכנסת בו הם מתפללים) או על פי הנוחות, אך לא כ'נדר' או כ'מנהג' מחייב שקיבלו מבית אבא, ממילא נהיגת היתר בפניהם לא תגרום לזלזול בהלכה, ואין בה משום ביטול נדר או אל תיטוש תורת אימך.

יש להדגיש כי כלל הלכתי זה יהיה נוהג בכל תוקף בקהילות בגלויות השונות בהם יש מנהג קהילה אחיד ומסורת רציפה. כמו כן מנהג שפשט ברוב ישראל יש מקום רב לאסור את התרת המנהג בפני הנוהגים בו, ככיסוי ראש לגבר (הנהגות ופסקים, הגרי"ח זוננפלד, השכמת הבוקר ונטילת ידים, ה):

⁷⁸ מאמר הדור לראי"ה קוק: "ברובי תקופות ההסטוריה אנחנו מוצאים חכמים נעלים גדולי רוח בדורות הראשונים, שאנו משתאים על גדלם ועז רוחם, אבל הכלל הוא היה נתון בשפל המצב... בדורות האחרונים התחילו הענקים להתמעט והכלל הולך ומתעלה. **בעמנו נתמעטו הבורים**, ולעומתם נתמעטו והוקטנו הגאונים והצדיקים".

מה שהוזכר בפוסקים שצריך לילך בכיסוי ראש משום מדת חסידות, **אם הוא בפני אנשים שנוהגים בזה איסור צריך הוא לילך כן מעיקר הדין**⁷⁹.

אסיים בדברי החתם סופר⁸⁰ שגם במקומות שיש למורה ההוראה לשנות את המנהג - יש לעשות זאת בחכמה וברגישות ולהימנע ממחלוקות:

דלא טב לבטל מנהגם בכח משום דאתי לאינצויי. ולפי עניות דעתי דבזה צדקו לדינא דברי מהרי"ק דבכהאי גוונא אפילו יש קצת איסור אין להכניס עצמו בעובי קורה לגרום מחלוקות.

⁷⁹ ובסוף הערה ג' שם: "ויעוד יש לומר דעיקר הדיון אם כיסוי הראש הוא ממדת חסידות או מעיקר הדין, אבל בין כך ובין כך אין אנו מתירים דבר זה. ורק הנפקא מינה למי שלא הורגל בכיסוי הראש, ואינו במקום שיש בו מנהג כללי".

⁸⁰ שו"ת חתם סופר ח"א (אורח חיים) סימן סו. המקור לדבריו הובא בהערות שולים 1.